

Stranačke pristalice i komponente političke kulture u Srbiji

Apstrakt

U ovom radu autori su pokušali da daju pregled istraživanja relevantnih za političku kulturu iz arhive Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje - Instituta društvenih nauka u Beogradu, počev od samih početaka parlamentarizma (1990), ali i ranije jer su mnogi birači zadržali stare vrednosne obrasce, političku motivaciju i ponašanje. Autori izdvajaju četiri komponente integralne političke kulture: kognitivnu, motivacionu, vrednosnu i akcionu prema kojima su upoređene pristalice relevantnih političkih partija do 2006. g. s obzirom na njihove karakteristike u vezi sa ovim komponentama. Jasna tendencija u pravcu formiranja specifičnih obrazaca dispozicija i ponašanja identifikovana je relativno rano, nakon samo dve godine od održavanja prvih izbora. Javlja se grupisanje pristalica političkih partija u dva antagonistička bloka - jedan koji je u osnovi tradicionalistički i autoritaran i koji se sastoji od onih koji inkliniraju ka Socijalističkoj partiji Srbije (Milošević) i Srpskoj radikalnoj stranci (Šešelji), nasuprot pristalicama Demokratske stranke (Đinđić, Tadić), Demokratska stranke Srbije (Koštunica) i Srpskog pokreta obnove (Drašković) koje su otvorene prema svetu, liberalnije, tolerantnije, modernistički orijentisane i sl. Tokom perioda od petnaest godina, birači su menjali svoje preferencije prema konkretnim partijama, tako da nisu pripadali biračkom telu samo jedne partije, već su mnogi podržavali različite platforme. Partije su, takođe, menjale svoje programe i izborne platforme kako bi pridobile nove glasove tokom izbornih

kampanja. Analiza je pokazala da su političke partije u Srbiji tercijarni agensi političke socijalizacije i da su neke komponente političke kulture prethodile formiranju partija (vrednosti, znanje, samoupravni sistem koji je nekad predstavljao vladajuću ideologiju). Uprkos demokratskih promena, rezultati mnogih istraživanja pokazali su da je u strukturnom smislu mešavina parohijalne i subjektivne političke kulture (Almond i Verba) dominantna, naročito u grupi nižih društvenih slojeva. U srednjoj klasi primetni su značajni pomaci ka pojedinim elementima participativne ili čak i građanske političke kulture. U suštini, birači se i dalje mogu klasifikovati prema konceptima nemačkog sociologa Tenisa na "Gemeinschaft" (zajednica u tradicionalnom smislu), što se odnosi na većinu birača, odnosno "Gesellschaft" (društvo, odnosno građanska politička kultura), što važi za manjinu.

Ključne reči: političke stranke, politička kultura, Srbija.

Uvod

Politička kultura je **jedna od najsloženijih kategorija** u savremenim društvenim naukama i ujedno izuzetno **podsticajna za multidisciplinarna istraživanja**. Pretrage relevantnih baza su već pre dve decenije ukazivale da je polje istraživanja političke kulture jedno od najdinamičnijih, **u stalnoj ekspanziji** u pogledu zainteresovanosti autora i broja radova koji se publikuju sa ključnom rečju "politička kultura". Doduše, pregledi već samih naslova radova dostupnih u svetskim časopisima i monografijama odavno su ukazivali na znatnu heterogenost u shvatanjima pojma političke kulture. Uprkos izvesnoj pojmovnoj konfuziji i neslaganju autora o prirodi ovoga fenomena, pokazalo se da je kategorija političke kulture nezaobilazna u svakom kritičkom pregledu i obuhvatnom empirijskom istraživanju bitnih karakteristika određenog društva.

Ovaj pojam je teorijski i istraživački formalno uveden u društvene nauke početkom šezdesetih godina prošloga veka (Almond i Verba, 1963; 1980), mada se pod drugim nazivima sreće već kod antičkih mislilaca. Međutim, izgleda da je sam termin "politička kultura" skovao i prvi koristio još pre dva veka J. G. Herder. Skorašnji pokušaji

definisanja pojma su mnogobrojni i u velikoj meri odslikavaju bilo eksplicitne, bilo implicitne teorije od kojih autori polaze pokušavajući da objasne političku kulturu.

"Po najopštijim određenjima, politička kultura bi bila onaj deo opšte kulture jednog društva koji obuhvata vrednosti, uverenja, stavove, simbole, sklonosti i obrasce ponašanja u odnosu na opšte uslove zajedničkog života u jednom društvu i na izbor pravaca i ciljeva ukupnog društvenog razvitka" (Matić, 1993). **Subjektivno određenje** političke kulture, danas inače najrasprostranjenije, uveo je upravo Almond, tvrdeći da je "svaki politički sistem utisnut u određeni obrazac orijentacija ka političkoj akciji", a njegov saradnik-koautor Verba je precizirao da "politička kultura obezbeđuje subjektivnu orijentaciju politici". Strukturalno posmatrano, pojam orijentacije se, slično stavovima, razlaže na tri svoje komponente: kognitivnu, vrednosnu i motivacionu (više o tome u: Pantić, 1988).

U ovom preglednom radu **polazimo od subjektivnih i strukturalnih shvatanja političke kulture**, jer ih smatramo heurističkim i pogodnim za operacionalizaciju u empirijskim istraživanjima, a trima pomenutim komponentama dodajemo i četvrtu - **akcionu ili ponašajuću komponentu**. Za razumevanje prirode ove poslednje komponente značajna je "teorija generalnog aktiviteta" koju je kao "teoriju srednjeg ranga" uobličio i lansirao sa saradnicima D. Smit (Smith, Maccaulay et al., 1980). U najkraćem, politički aktivitet je deo šireg opšteg aktiviteta pojedinaca i može se predstaviti koncentričnim krugovima u čijem središtu se nalazi jezgro aktivista koje su neki autori identifikovali "u svakom društvu" jer navodno predstavljaju "dominantnih 5%" u pogledu intenziteta, sadržaja i drugih dimenzija socijalnog ponašanja. Tokom osamdesetih godina prošloga veka, u zajedničkim istraživanjima sa B. Kuzmanovićem, M. Vasović i S. Mihailovićem čiji su rezultati tek delimično objavljeni, pojedine hipoteze ove teorije proveravali smo na uzorcima mladih i građana Srbije, testirajući i sopstvene hipoteze o "prometejskom aktivizmu" toga vremena, a naročito odnos između opšteg i socijalnog aktivizma.

Problematika istraživanja komponenti političke kulture je i danas relativno zanemarena, ne samo u našim društvenim naukama. Nesumnjivo je **najmanje istraživana kognitivna komponenta političke kulture**, koja se ne može poistovetiti sa nivoom informisanosti ili svesti na aktuelnu obaveštenost o sadržajima koje

mediji nameću. Motivaciona komponenta takođe zaslužuje svestrana istraživanja s obzirom na svoj teorijski i praktični značaj za tumačenje i predviđanje političkog ponašanja. Akcionu komponentu političke kulture istraživači često potcenjuju time što je redukuju isključivo na istraživanje izbornog ponašanja građana. **Najviše je proučavana**, ne samo u Srbiji, **vrednosna komponenta političke kulture**, pa se to odrazilo i na sadržaj i proporcije delova teksta u ovom našem radu.

U ovom radu pokušali smo da pružimo pregled reprezentativnih istraživanja relevantnih za problematiku komponenti političke kulture i to **u dijahronijskoj perspektivi**, tj. počev od vremena uoči nastanka političkog pluralizma u Srbiji. Držali smo se **prvenstveno izvora i podataka pohranjenim u bazi Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka**, jer su nam bili najdostupniji, a i zato što su saradnici ove institucije prvi započeli sa istraživanjem te tematike, shvatajući njen značaj i koliko je ta oblast istraživanja izazovna i obećavajuća u saznavnom pogledu za pokušaje objašnjenja političkog ponašanja uopšte.

Sledbenici političkih partija su vrlo heterogena populacija koja fluktuiru tokom vremena zavisno od različitih društvenih faktora. U pojedinim prelomnim periodima, kada je prirodno najintenzivnija aktivizacija građana, pristalice političkih partija (obično svrstane u dva antagonistička bloka) činile su impozantnu većinu ukupnog biračkog tela, dok su u nekim drugim (međuizbornim) periodima postajali relativna manjina, odnosno najbrojnija je bila "partija apstinencata". Svesni smo da sve mene i transfere simpatizera stranaka nije moguće obuhvatiti, čak i u jednom radu sa pretenzijama da bude preglednog karaktera i sa nekim elementima "metaanalize" opredeljenja i ponašanja pristalica političkih partija. Naime, pristalice stranaka nisu nekakvi "kontingentni", kako uprošćeno misle pojedini politički analitičari. Podržavaoci političkih partija nikako nisu stalna, nepromenjiva socijalna kategorija, "zagarantovana izborna podrška", što stranački aktivisti priželjkuju i veruju da je stvarnost. Nasuprot tome, ove pristalice su najčešće **ljudi koji menjaju svoje političke afinitete** i daju i uskraćuju podršku strankama zavisno od najrazličitijih situacionih uslova, obećanja partija biračima, pojave novih političkih vođa, promena programskih platformi stranaka, sociostrukturalnih uslova, međunarodnih okolnosti, kulturnih determinanti, itd. Sve to, razumlji-

vo, veoma usložnjava i otežava proučavanje komponenti političke kulture pristalica stranaka.

U ovoj analizi pokušali smo da sagledamo da li se kroz rezultate i zaključke dosadašnjih istraživanja naziru barem obrisi karakteristika **integralne političke kulture** i da li je ona relativno otporna na promene ili se pak menja zajedno sa institucionalnim i drugim transformacijama tipičnim za proces tranzicije. Konkretnije, nastojali smo da izdvojimo, svesni svih ograničenja empirijskih istraživanja, **nalaze koji su indikativni za procenu kvaliteta i vrsta političke kulture** na ovom prostoru i eventualne dinamike na tom planu. Na primer, interesovalo nas je da li je proces rastakanja parohijalne i podaničke kulture odmakao ili se njihovi elementi samoobnavljaju i reprodukuju na druge načine, što bi značilo da je integralna politička kultura kod nas relativno inertna, odnosno podložna menjanju tek kroz jedan proces dugog trajanja.

Neka važna pitanja za prirodu političke kulture u Srbiji morali smo iz razloga ekonomičnosti da kompletno izostavimo iz analize, recimo, **problem formalnih tipova** i na tom zasnovanih kriterijumskih tipologija političke kulture, iako su pojedina istraživanja nudila i takvu evidenciju. Iz istog razloga takođe smo svesno izostavili i problem **unutrašnje strukture komponenti političke kulture** pristalica političkih partija, a koja se uobičajeno identifikuje faktorskoanalitičkom metodom. Treći kompleks problema kojima nismo mogli da se bavimo u ovom radu imajući u vidu njegovu prostornu ograničenost jesu **komponente političke kulture hroničnih apstinenata i izborno neodlučnih**, mada su ove grupacije masovne i mogu ponekad da nepredvidljivo i iznenadujuće utiču na rezultate izbora. Nadamo se da ćemo neke od ovih svesno zanemarenih tema biti u prilici da elaboriramo u budućim istraživanjima ili u drugim preglednim radovima.

Vrednosna komponenta političke kulture birača

Pojedini autori gotovo poistovećuju političku kulturu sa vrednosnom komponentom ovoga pojma, ali je mnogo više onih koji impliciraju presudni značaj vrednosne komponente za celokupnu političku kulturu. Međutim, kako u ovom radu polazimo od jednog u osnovi strukturalističkog shvatanja političke kulture, njenu vrednosnu kom-

ponentu ćemo tretirati kao jedan od četiri ravnopravna dela - sve dok se ne dokaže drugačije. Doduše, na samom kraju monističkog perioda u jednom našem opsežnom empirijskom istraživanju svih segmenata tadašnje omladine (Pantić, 1988) našli smo da je za integralnu političku kulturu najvažnija, pre svega u smislu raširenosti, bila upravo vrednosna komponenta u čijoj srži je i dalje bila samoupravna orijentacija, uprkos znatnoj njenoj eroziji (pad sa oko dve trećine na 43% i zatim na 35% u toku jedne decenije) i disoluciji, što znači slabljenju ove centralne ideološke ose u pogledu njene manje povezanosti sa drugim sadržajima vladajuće ideologije, kao što su bili otvorenost prema svetu, modernizam, preferiranje društvene svojine, kolektivizam i dr. Kod mladih 1988. godine vrednosna komponenta bila je, polazeći od jedne kriterijumske klasifikacije, ipak najraširenija, sledila je saznajna komponenta (33% iznad kriterijuma elementarne informisanosti na testu znanja), zatim motivaciona komponenta (25%), dok je akciona komponenta, prema očekivanju na osnovu nalaza u drugim zemljama, bila najmanje raširena (samo 14% angažovanih na odgovarajućem indeksu). Ovo može značiti da je u ukupnoj političkoj socijalizaciji mladih toga vremena najlakše bilo formirati "pro-sistem" orijentaciju (termin I. Šibera), dakle, oblikovati upravo vrednosnu komponentu političke kulture, ali se isto tako može tvrditi da je režim najviše napora ulagao i najveći pritisak vršio na planu usvajanja ključnih ideoloških vrednosti kod mladih. Potvrđena je ranije utvrđena zakonomernost da što je društveni položaj mladih bio povoljniji, to su oni šire i čvršće usvajali "pro-sistem" vrednosti (Pantić, 1977), što smo protumačili na desetak načina od kojih je najvažniji bio onaj instrumentalistički (do vrlo sličnih zaključaka su u nekoliko svojih istraživanja došli nezavisno I. Šiber u Hrvatskoj i B. Kuzmanović).

Kao i drugde u svetu, a naročito u Istočnoj Evropi, razvijenost ideoloških znanja najviše je zavisila od formalnog nivoa obrazovanja mladih. Što se tiče motivacione komponente političke kulture, nađeno je da je ona bila najizraženija kod mladih čiji je socijalni status povoljniji i naročito kod nosilaca političkih funkcija. Akciona komponenta političke kulture karakterisala je ponajviše mlade rukovodioce i funkcionere SK. U to vreme je formalno, konvencionalno angažovanje bilo više zastupljeno u mladoj generaciji nego nekonvencionalno angažovanje, tj. različiti nesistemske oblici političkih protesta.

Oni koji su u to vreme kao ispitanici reprezentovali svoju generaciju i imali od 15 do 27 godina danas su u punoj životnoj snazi i predstavljaju srednju generaciju koja odlučujuće utiče na društvene procese, pa i na tempo i obuhvatnost društvenih reformi, modernizacije zemlje i dovršavanje procesa tranzicije. Budući da su vrednosti, opšte uzevši, relativno stabilne dispozicije, izvesno je da **neke tada dominantne orijentacije** insistiraju u svesti i ponašanju ovih ljudi i danas (ne nužno u istom obliku i snazi) i na taj način predstavljaju svojevrsni faktor blokade društvenog razvoja. Svakako, neki od opstalih vrednosnih elemenata kod pojedinih socijalnih grupa utiču i na partijske preferencije i na izborne odluke današnjih birača, tim pre što pomenute orijentacije nisu bile uniformne, već su i njihovi antipodi neretko bili relativno rašireni u delovima populacije, na primer, zatvorenost i tradicionalizam.

Vrednosna komponenta političke kulture je **mnogostruko značajna za integralnu političku kulturu**. Pre svega, ova komponenta je usmeravajuća, ukazuje na pravac odnošenja nosilaca vrednosti prema važnim objektima (idejama, simbolima, ličnostima, itd). Vrednosna komponenta pruža celokupnoj političkoj kulturi **osećajno-doživljajni naboj**, pa je pojedini autori nazivaju emocionalna ili afektivna komponenta. Ova komponenta **daje "specifičnu boju" političkoj kulturi** i čini je prepoznatljivom i unutar grupe i prema spoljašnjim grupama. Vrednosna komponenta političke kulture omogućava više nego druge komponente da se pripadnici društva, pa i simpatizeri političkih partija **identifikuju sa jezgrom vrednosti u dotičnom društvu**. Pored poistovećivanja pojedinaca sa "pro-sistem" vrednostima, moguća je i kritička distanca i njihovo aktivno odbacivanje koje se može ilustrovati kroz kontrakulture, subkulture, "anti-sistem" vrednosti pripadnika opozicije, itd. Iako nijedna komponenta političke kulture nije sasvim "čista" u odnosu na druge komponente, upravo je vrednosna komponenta političke kulture u najvećoj meri prožeta sa ostalima i obično **znatno "zasićuje" integralnu političku kulturu** (u smislu faktorske analize). Naime, i same vrednosti u sebi sadrže makar minimalno razvijenu i kognitivnu i motivacionu komponentu, mada je prema definiciji dominantna afektivna komponenta. Vrednosna komponenta političke kulture ima **najbolju prediktivnu moć političkog ponašanja**, što je čini posebno važnom, na primer, u prognoziranju izbornih rezultata, često

i mnogo pre nego što se oni dogode. Vrednosna komponenta je najotpornija na promene i celokupnoj političkoj kulturi omogućava znatnu **stabilnost**. Ostale komponente više osciliraju tokom vremena, labilnije su i stoga su podložnije uticaju društvenih zbivanja. Vrednosna komponenta omogućava heterogenost integralne političke kulture i **najviše je odgovorna za fenomen deljenja (vrste) političke kulture**, doprinoseći više nego druge komponente diverzitetu na ovom polju, na primer, razlikovanju parohijalne, podaničke, participativne političke kulture (Almond i Verba, 1980) ili klasifikaciji prema drugim, mnogobrojnim kriterijumima (više o tome u: Pantić, 1998). Vrednosna komponenta podrazumeva mogućnost ocenjivanja različitih objekata, ideja, itd i zato je pojedini autori i nazivaju **evaluativna** komponenta. U najkraćem, vrednosna komponenta političke kulture **najviše utiče na kvalitet integralne političke kulture i na njen relativni kontinuitet** (Vasović i drugi, 1998), ali to nikako ne podrazumeva da ostale komponente nisu važne.

Kakve su vrednosti birača u Srbiji, odnosno vrednosti građana koji preferiraju određene političke partije, problem je kojim smo se bavili u nekoliko radova (Pantić, 1995; 1998; 2002; 2003; 2006), a ovaj problem su istraživali i drugi autori (Golubović, Kuzmanović i Vasović, 1995; Mihailović, 1991; 1994; 2006; Šram, 2005). Međutim, u sadašnjem pregledu naglasak analize stavljamo na komponente političke kulture birača, pa i na one vrednosne orijentacije koje najbolje reprezentuju karakteristike vrednosne komponente političke kulture pristalica pre svega **relevantnih partija**. Pre toga ćemo, sasvim ukratko, da podsetimo kakva je bila vrednosna komponenta političke kulture građana Srbije uoči urušavanja komunističkog projekta u celoj Istočnoj Evropi. Ta startna osnova predstavlja **nasleđe koje je u priličnoj meri opredelilo kasnije promene političke kulture u Srbiji**, posebno odlike vrednosne komponente, koja je i sama bitno uticala na tok zbivanja omogućavajući izvesne ishode, ali i otežavajući ili čak sprečavajući neke druge društvene potencijale da se razviju na ovim prostorima. Istraživanja javnog mnjenja krajem osamdesetih, posebno zaposlenih u društvenom sektoru, omladine i članova SK (Pantić 1987a i b; 1988; Podunavac, 1982) ukazivala su na heterogenost političke kulture u Srbiji koja se manifestovala na različitim planovima i kroz mnogobrojne oblike od kojih ćemo ovde pomenuti samo neke.

Tokom prve polovine osamdesetih stara komunistička elita u ce-
loj Jugoslaviji nastojala je da sačuva vlast držeći se oprobanih me-
hanizama manipulacije masama (socijalna demagogija, "zavadi, pa
vladaj", traženje žrtve - eng. "scapegoating", "hleba i igara", itd). Me-
đutim, istrošeni politički sistem sa neuspelim socijalnim eksperimen-
tima "in vivo" (nesvrstanost, delegatski sistem, opštenarodna odbrana,
samoupravljanje, bespartijnost/jednopartijnost, društvena svoji-
na, stihijno zapošljavanje i druge ekonomske neracionalnosti) uveli
su zemlju u tešku krizu koju su dodatno potencirali enormno narasli
dugovi prema inostranstvu i pobune Albanaca na Kosmetu. Nedora-
slost tadašnje političke elite da prepozna izazove novog doba koje je
nastupalo u drugoj polovini osamdesetih rezultiralo je eskalacijom
centrifugalnih sila. Sukobljena republička rukovodstva SK su indu-
kovala nacionalizam pokušavajući da očuvaju vlast ili da barem ku-
pe vreme kako bi političke privilegije transponovale u ekonomsku
moć u predstojećem dobu tranzicije. Njima su se ubrzo pridružili
novi politički pretendenti, pojedinci iz redova dotadašnjih disidenata
i naročito kriminogene strukture koje su našle svoj interes u "lovu u
mutnom" pod plaštom patriotizma. Nekadašnja samoupravna ideo-
logija postupno je zamenjena drugim kolektivističkim sistemom - na-
cionalizmom koji je težio da dotadašnje republike SFRJ preobrazi u
nacionalne države, bez obzira na cenu, uključujući i vođenje gra-
đanskih ratova i teško stradanje stanovništva u devedesetim. Ovi pro-
cesi uticali su na pomenute heterogenosti političke kulture, koje su
inače na jugoslovenskom prostoru bile zapažene i registrovane u
empirijskim istraživanjima i ranije (npr. Zaninovich, 1970; 1973).

Bez obzira na tendenciju homogenizacije političke kulture koju
je sprovodio SKJ šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka (priti-
sak ka ateizaciji, kolektivizaciji, ukidanju privatnog vlasništva), a koji
je imao i neke pozitivne efekte (forsirana modernizacija, otvorenost
ka svetu), **faktička politička kultura razlikovala se zavisno od
regiona** (recimo, Zaninović je empirijski identifikovao "severozapad-
nu", "centralnu" i "jugoistočnu" političku kulturu), zavisno od **tipa na-
selja** (urbana, ruralna, mešovita), zavisno od **socijalne klase i slo-
ja** (seljačka, radnička, birokratska, politička kultura srednjih sloje-
va), zavisno od **tradicionalnih vera** na jugoslovenskom prostoru,
zavisno od **nacionalnosti**, ali su se sve ove podele preplitale među-
sobno se pojačavajući ili pak interferirajući. S obzirom na tipologiju

koju su 1963. predložili Almond i Verba **većina stanovništva na prostoru bivše Jugoslavije mogla se klasifikovati bilo u parohijalnu (tradicionalnu), bilo u podaničku političku kulturu ili u mešavinu ove dve vrste**. Doduše, na ideološkom planu ondašnji režim je preferirao i podsticao originalnu, domaću "samoupravnu" političku kulturu, čak kao ideal i "humanističku" političku kulturu. U praksi su se ipak i tada pojedini uzdignutiji i izgrađeniji pojedinci (u redovima stručnjaka, rukovodilaca, članova SK, imućnijih osoba) ponašali u skladu sa izvesnim elementima "participativne" političke kulture, kako su je odredili Almond i Verba (1980). Ove tri vrste političke kulture su se, kod onih grupacija gde su uopšte nađene, manifestovale uglavnom na verbalno-deklarativnom planu i bile su faktički u funkciji fasade za stvarnu moć otuđenih političkih birokratija. Sa eskalacijom društvene krize, kod tadašnjih mladih, ali i u redovima radnika, prema nalazima naših istraživanja ispoljila se i nova vrsta političke kulture - alijenantna, mada se ona često preklapala sa parohijalnom i podaničkom političkom kulturom. U svesti i ponašanju tadašnje generacije mladih, dakle, postojala je dihotomija koju su činile tradicionalna, podanička i alijenantna politička kultura, s jedne strane, spram samoupravne, participativne i humanističke političke kulture, s druge strane (Pantić 1977; 1987a i 1987b; 1988; itd).

Koje vrste političke kulture preovlađuju u svesti i ponašanju građana Srbije danas i kakvo je stanje u tom pogledu bilo devedesetih godina prošloga veka, pokazaće nam pregled rezultata **iz arhive Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje Instituta društvenih nauka** (u daljem tekstu CPIJM), delimično i iz raspoloživih istraživanja drugih institucija, a polazeći od indikatora razvijenosti različitih karakteristika upravo vrednosne političke kulture. U analizi ćemo se baviti prvenstveno vrednostima pristalica relevantnih političkih partija, mada su važna i druga proučavanja, naročito analiza programa političkih partija i delovanja partijskih aktera na javnoj sceni, što je u našim društvenim naukama inače zanemarena tematika.

Već na samom početku pluralizma, tj. u vreme rađanja političkih partija, identifikovane su određene vrednosne razlike između pristalica tadašnjih vodećih partija, što odmah otvara pitanje da li su i koliko političke partije bile odgovorne za političku socijalizaciju građana, tj. za postojanje konkretnih vrednosnih razlika između simpatizera tih partija.

Da li je moguće da su političke partije neposredno posle formiranja bile toliko snažan agens socijalizacije da su proizvele krupne vrednosne razlike između sopstvenih pristalica i simpatizera drugih partija? Samo onaj ko ne poznaje prirodu vrednosti i političke socijalizacije odraslih, a uz to preteruje u proceni dometa uticaja političkih partija na svest i ponašanje birača, mogao bi potvrdno da odgovori na ovo pitanje. Naime, vrednosti su relativno stabilne dispozicije, ponekad čak i inertne, naročito u slojevima niže klase, dok je politička socijalizacija odraslih osoba nadogradnja na primarnu (glavni agens - porodica) i sekundarnu socijalizaciju (agensi: škola, mediji, grupe vršnjaka). Ovo implicira da su **političke partije tercijerni agensi socijalizacije** čiji su efekti obično spori i skromnijih razmera. Šta više, kako su na ovom tlu relevantne vrednosti postojale pre pojave samih partija, proizlazi da su one kao **antecedentni faktori** doprinele oblikovanju političkih partija kao svojevrsnih socijalnih zajednica čiji članovi dele slične vrednosti. Vrednosna komponenta političke kulture funkcioniše kao društveni filter koji propušta građane zainteresovane za podršku određenim političkim opcijama, a zadržava druge koji preferiraju drugačije opcije. Stoga su političke partije **pre stecište okupljanja onih koji slično osećaju i misle, imaju zajedničke vrednosne standarde**, nego što političke partije direktno oblikuju vrednosti svojih pristalica. Doduše, na nešto duži rok, od recimo, nekoliko decenija može se očekivati da će veće političke partije, ako opstanu i ne modifikuju previše svoje programske platforme i načine delovanja, pretendovati da značajnije utiču na građane, pogotovo one koji tek stasavaju kao birači. U tom procesu presudno će biti profilisanje političkih partija u skladu sa interesima društvenih slojeva. Kao što ljudi biraju medije koji zastupaju vrednosti slične njihovim, tako će i racionalni birači u bliskoj budućnosti, kada se i socijalna struktura određenije oformi, podržavati one političke partije za koje procene da zastupaju vrednosti najbliže njihovim.

Uoči prvih parlamentarnih izbora u Srbiji¹ krajem 1990. godine (Mihailović i drugi, 1991) pokazalo se da su birači naklonjeni SPS-u bili nacionalistički (66%) i autoritarno orijentisani (60%), a jedno nepublikovano istraživanje CPIJM utvrdilo je i njihovu ispodprosečnu religioznost (36%). Međutim, u to vreme su i pristalice tek formirane

---

¹ Kratak pregled parlamentarnih izbora dat je u prilogu br. 1.

DS bile nacionalistički opredeljene (čak 70% prema indeksu), ali relativno retko autoritarne (20%) i religiozne (36%). Tadašnji simpatizeri SPO bili su praktično homogeni u pogledu prihvatanja tvrde nacionalne platforme (92%), blizu dve trećine ih je bilo religiozno (63%), a među njima je autoritarnost bila osrednja (42%). U to vreme nostalgичni sindrom u odnosu na stari politički sistem je jedino bio masovno izražen kod privrženih SPS-u (72%), zatim kod izbornih apstinenta (49%), dok je kod pristalica ostalih partija bio prilično retka pojava, osim još kod pristalica SRS (29%) neposredno po formiranju ove političke partije (Pantić, 1995). Neka kasnija istraživanja su pokazala da se nostalgичni sindrom transformiše u sećanje na bolji život u prošlosti, dok je žal za ranijim političkim sistemom brzo iskopneo, čak i kod socijalista. Poređenja radi, pomenimo da je "latentna nostalgija za socijalizmom" bila raširena kod tri četvrtine Nemaca iz istočnog dela zemlje posle ujedinjenja (Klingemann i Hofferbert, 1994). U jednom istraživanju mladih Beograda (Mihailović, Džuverović i Vuković, 1993) pokazalo se da je po dve trećine pristalica SPS i SRS ispoljavalo autoritarnost, dok je ista vrednosna orijentacija nađena tek kod jedne desetine pristalica DS i DSS. Prilikom tumačenja svih navedenih nalaza treba imati u vidu da su tadašnji birači u Srbiji bili u velikoj većini slučajeva oni isti koji su do 1990. nekritički izražavali podršku monopartizmu i tek su se navikavali na fenomen izbora. Ranija odanost samoupravnom sistemu i SKJ se u promenjenim okolnostima jedno vreme manifestovala kao pomenuti nostalgичni sindrom, konfuzija, razočarenje postojećom političkom ponudom, ne-realna očekivanja od novih partija, konvertitstvo u vidu ekstremnog antikomunizma. Moguće je da je raniji autoritarni sistem delovao i odloženo - preko socijalnog statusa pristalica novoformiranih partija. Na primer, poznato je da su birači SPS od početka bili u proseku slabije obrazovani i siromašni, starije dobi, pretežno žitelji sela, što važi i danas (Slavujević, 2006)². Perseveracija ranijeg sistema vrednosti mogla se ostvarivati i indirektno, tj. preko prethodno formiranih karakteristika ličnosti kao što je sindrom autoritarnosti.

Dakle, na početku pluralizma u Srbiji **za birače SPS bili su karakteristični autoritarnost, nacionalizam, nereligioznost i nostal-**

---

² Sažetak dosadašnjih nalaza o socijalnoj utemeljenosti političkih partija u Srbiji može se videti u prilogu br. 2.

gija za socijalizmom, za naklonjene DS-u nacionalizam, neautoritarnost, nereligioznost i vrlo retka nostalgija za prethodnim političkim sistemom, a **za simpatizere SPO nacionalizam, religioznost, osrednja autoritarnost i odsustvo nostalgije za socijalizmom**. Ubrzo nakon formiranja SRS pristalice ove partije su se pokazale vrlo sličnim pristalicama SPS-a u pogledu nacionalizma i autoritarnosti, dok su pristalice DSS neko vreme posle odvajanja od DS ostale vrednosno gotovo podudarne sa simpatizerima bivše zajedničke partije. Znači, u pogledu pokazatelja bitnih za vrstu političke kulture profili simpatizera stranaka bili su u vreme prvih parlamentarnih izbora još nedovoljno vrednosno distinktivni, a kritične razlike između njih su se tek nazirale i to kada je reč o samo nekim vrednosnim sadržajima relevantnim za političku kulturu.

Uoči drugih parlamentarnih izbora 1992. godine utvrđene su znatne vrednosne razlike, ali i neke sličnosti između pristalica pet relevantnih političkih partija. Iz tabelarnog prikaza vidljivo je da su međusobno vrednosno bile bliske pristalice SPS i SRS, s jedne strane i pristalice DS i DSS, s druge strane, dok su pristalice SPO bile sličnije drugima nego prvima.

Tabela 1: Odabrane vrednosti pristalica relevantnih partija 1992. (u %)

Vrednosti	SPS	SRS	DS	DSS	SPO
Modernizam	13	9	67	73	53
Liberalizam	17	32	78	71	70
Tolerantnost	3	7	30	58	35
Ksenofobija	85	92	59	54	59
Poverenje u institucije	71	43	18	23	21

Izvor: Istraživanja CPIJM.

Sudeći na osnovu primenjenih indeksa za merenje navedenih vrednosnih orijentacija, proizlazi da su **simpatizeri SPS i SRS bili gotovo homogenizovani u pogledu ksenofobije, netolerantnosti**, koja je praktično sinonim autoritarnosti, zatim **tradicionalizma i konzervativizma** kao antipoda liberalizma. **Pristalice DS i DSS bile su**

apsolutnovećinski modernistički i liberalno orijentisane, ali su pod pritiskom ratnih zbivanja u BiH **patile od ksenofobije**, koja je, doduše, pokazalo se kasnije, bila neintenzivna, reaktivna i prolazna pojava. Pristalice DSS su bile znatno tolerantnije nego pristalice DS, što je bila posledica činjenice da je DSS u to vreme bila manja i selektivnija partija u kojoj su dominirali intelektualci. **Pristalice SPO su bitno izmenile svoj vrednosni profil**, ali to je manje bilo uslovljeno uticajem nove partijske platforme na dotadašnje sledbenike SPO (promena od tvrde nacionalne linije ka faktički građanskoj partiji u toku samo jedne godine), a više **promenom samih pristalica**. Naime, SPO su napustili nacionalistički nastrojeni birači i okrenuli se ka SRS, nekim manjim partijama ili su otišli u apstinente, dok su toj partiji prišli birači liberalno-građanske opcije. Inače, modernizam je u to vreme u biračkom telu bio manjinski fenomen (prosečna raširenost 37% spram 52% u 1974. godini). Taj pad u raširenosti modernizma je posledica niza nepovoljnih zbivanja na početku devedesetih, kao što su raspad SFRJ, ratovi u BiH i u Hrvatskoj, sankcije UN protiv SRJ, zatvorenost zemlje, ekonomska katastrofa (početak rekordne hiperinflacije, pad proizvodnje, nezaposlenost), što je sve doneo autoritarno-populistički režim S. Miloševića. U jesen 1992. godine i tolerantnost je u populaciji birača bila manjinska pojava. Naime, tada je registrovano 53% netolerantnih punoletnih građana spram samo 22% tolerantnih u proseku. Isti činoci koji su odgovorni za pad modernizma i ksenofobiju doprineli su i dominaciji netolerantnosti, ali i uslovi koji su reflektovali narušenu socijalnu strukturu, posebno razaranje srednje klase, ekonomska frustracija siromašnih i opšta nesigurnost građana usled ratova u okruženju. Što se tiče razlika u distribuciji liberalizma, verovatno je da su one nastale kao efekat obrazovnih razlika između simpatizera vladajuće SPS i tada satelitske SRS, s jedne strane, i dve partije demokrata i SPO, s druge strane, zatim kao efekat generacijskih razlika, koncentracije simpatizera u manjim mestima (SPS i SRS) spram veće "gustine" pristalica DS, DSS i SPO u gradovima. No, svakako su i partijske platforme opozicionih partija bile privlačne za već liberalno nastrojene birače, kao što su i oni koji su preferirali suprotnu orijentaciju našli da su im bliske SPS i SRS.

Dakle, **u vreme drugih parlamentarnih izbora pristalice relevantnih stranaka u Srbiji su već bile relativno izdiferencirane u pogledu nekih vrednosti** važnih za razmatranje tipa političke kultu-

re. Pristalice DS, DSS i SPO u to vreme pokazivali su mešavinu nacionalističkih vrednosti (i dalje znatna raširenost ksenofobije) sa izvesnim liberalno-demokratskim vrednostima, dok su pristalice SPS i SRS ispoljavale elemente koherentnijeg vrednosnog sistema (tradicionalizma), koji je upućivao na još ukorenjenu parohijalnu političku kulturu.

Tabela 2: Vrednosne orijentacije i sistemi pristalica relevantnih političkih partija krajem 1993. (u %)

Vrednosti	SPS	SRS	SPO	DS	DSS
Pripadnost Evropi važna	38	24	61	63	75
Religioznost	41	49	48	37	42
Ksenofobija	87	84	60	64	57
Radikalizam	64	97	24	25	19
Tradicionalizam*	36	48	6	7	5
Nacionalizam*	53	52	20	10	10
Autoritarnost*	64	47	22	12	10
Etatizam*	61	42	17	7	10

Izvor: Podaci su iz istraživanja CPIJM, osim za označene četiri vrednosti (*) koji su preuzeti iz istraživanja: Golubović, Kuzmanović i Vasović (1995), sprovedenog na terenu takođe 1993. godine.

Uoči parlamentarnih izbora krajem 1993. godine građani koji su izražavali inklinaciju prema pet relevantnih stranaka bili su **jasno podeljeni u dva suprotstavljena bloka**. Na jednoj strani bile su pristalice partija često nazivane "crveno-crna" koalicija, tj. SPS i SRS, koje su karakterisali ksenofobija, nacionalizam, radikalizam (pristalice SRS su u pogledu ove orijentacije bile homogenizovane, pa se može reći da je odgovarajući indeks u stvari validiran na tim ispitanicima), autoritarnost i etatizam (rašireniji kod pristalica SPS), tradicionalizam i religioznost (rašireniji kod simpatizera SRS). Ovakav sklop vrednosnih orijentacija i sistema veoma nalikuje na vrednosti ekstremne desnice (eng. "far right"), iako se rukovodstvo SPS deklariralo kao partija leve. U terminima političke kulture koje su predložili još Almond i Verba (1963; 1980) vrednosti sledbenika SPS i SRS

toga vremena bile su **svojevrсна mešavina elemenata parohijalne i podaničke političke kulture.**

Drugi blok činile su pristalice DS, DSS i SPO, a karakterisale su ga isticanje evropske orijentacije Srbije, ksenofobija (još pod uticajem rata u BiH), modernizam i neautoritarnost, kao i odbacivanje radikalizma, nacionalizma i etatizma. Možda bi vrednosti simpatizera ovoga bloka relevantnih političkih partija u to vreme ponajpre mogli svrstati u Tenisovu kategoriju "**Gesellschaft**", mada prilično daleko od njegovog idealnotipskog značenja.

Krajem 1993. godine **religioznost** nije bila naročito politički diskriminativna vrednost kada je reč o pet relevantnih stranaka, mada su pristalice DS bile signifikantno manje religiozno orijentisane nego simpatizeri SRS i SPO. Međutim, već tada je religioznost značajno razlikovala pristalice nekih manjih partija, na primer, one građane koji su bili privrženi DZVM (71% religioznih), SSS (62%), SNO (56%), SSJ (55%), s jedne strane, od pristalica najsvetovnijih partija, SK-PJ (samo 32% religioznih) i GSS (34%), s druge strane.

Poverenje u institucije je krajem 1993. godine gotovo sasvim nestalo među pristalicama svih partija, čak i kada je reč o SRS (samo 4%, dok je godinu dana ranije iznosilo 43%), osim kod pristalica SPS (41%) koji su tada, dakle, jedini pružali legitimitet sistemu.

Tokom godinu dana koji su prethodili četvrtim parlamentarnim izborima u Srbiji održanim u septembru 1997. izvršeno je više istraživanja izborne orijentacije građana i njihovih vrednosnih orijentacija, uključujući i treći talas Svetske studije vrednosti u oktobru 1996. Iz mnoštva nalaza odabrali smo one koji su na osnovu svetskih iskustava mogli biti relevantni za distinktivno vrednosno profilisanje simpatizera glavnih stranaka i za problematiku političke kulture.

Tabela 3: Vrednosti pristalica političkih partija Srbije uoči četvrtih parlamentarnih izbora (u %)

Vrednosti	SPS	SRS	JUL	SPO	DS	DSS	GSS
Postmaterijalizam	12	17	30	26	26	28	41
Poverenje u ljude	29	33	31	41	31	29	35
Egalitarizam	53	48	43	48	35	29	17
Privatna svojina	30	46	24	55	60	65	61
Stare ideje bolje	59	41	53	37	50	29	29
Sloboda važnija nego red	23	43	25	42	57	59	67
Evropska pripadnost primarna	3	3	8	15	13	11	41

Izvor: Istraživanja CPIJM.

Koncept **postmaterijalističkih vrednosti** podrazumeva, najkraće rečeno, da se pod uticajem kontinuiranog rasta životnog standarda stanovništva na Zapadu posle Drugog svetskog rata pomera prioritet vrednosti sa težnje za materijalnim blagostanjem i sigurnošću ka kvalitetu života i humanizaciji društva, što dalje vodi do transformacije političke kulture u tim zemljama u pravcu demokratskog, otvorenog i postmodernog društva (Inglehart, 1990; 1997). Sindrom postmaterijalizma (dalje: PM) obuhvata javljanje viših potreba povezanih sa samoaktuelizacijom u domenu radne motivacije, proboj ekoloških vrednosti u prioritete, veći naglasak na esteticizmu i kvalitetu života, promenu stavova o braku, porodici i ulozi žena u društvenom životu, promene moralnih i religioznih vrednosti i promene političkih vrednosti u pravcu većeg značaja tolerancije, ljudskih prava, demokratskih načela, itd. Primenom standardne baterije sa dvanaest pitanja koju je osmislio ovaj autor našli smo da je krajem 1996. u Srbiji PM ispoljavalo 23% građana. U tom pogledu Srbija se, zajedno sa Crnom Gorom, nalazila na desetom mestu među petnaest zemalja u tranziciji za koje je proseka PM bio 30%. Pokazalo se da postoje značajne razlike u raširenosti PM zavisno od izborne orijentacije građana. Na indeksu PM najviše su se izdvojile pristalice GSS, sledile su pristalice JUL-a i tri demokratske partije sa iznadprosečnim procentima PM, dok su pristalice SPS i SRS ispodprosečno manifestovale ovaj sindrom vrednosti.

Još su Almond i Verba (1963; 1980) tvrdili da je **interpersonalno poverenje** (eng. "trust in people") preduslov formiranja sekundarnih asocijacija koje su važne za efektivnu participaciju građana u demokratskom procesu. Međutim, moguće je da je i razvoj ekonomije i demokratskih institucija uslov stvaranja bazičnog poverenja u ljude (Inglehart, 1990). Ova kulturna vrednost sa očiglednim implikacijama upravo za pojam političke kulture u Srbiji je krajem 1996. godine nađena samo u jednoj trećini slučajeva (32%) i u tom pogledu Srbija je bila slična drugim zemljama u tranziciji, ali znatno iza evropskih zemalja stare demokratije i naročito iza skandinavskih zemalja. Najšire su poverenje u ljude izražavale pristalice DZVM (64%). Izgleda da se u Srbiji bazično nepoverenje u ljude doživljava kao vrlina opreznosti, slično kao u južnoj Italiji gde su etnolozi utvrdili postojanje "amoralnog familizma", tj. jedne tradicionalne norme koja se izražava kao odsustvo poverenja i moralne obaveze prema svakom izvan vlastite porodice.

Znatne razlike su identifikovane i u pogledu raširenosti **egalitarnosti** zavisno od izborne orijentacije tadašnjih birača. Međutim, izgleda da je zalaganje za manje razlike u zaradama, kako je egalitarizam bio operacionalizovan, različito shvaćeno u pojedinim socijalnim slojevima i među simpatizerima relevantnih i ostalih stranaka. Za neke je egalitarizam identičan socijalnoj pravdi, za druge uslov opstanka, za treće demagoški zahtev kojim partije manipulišu u svojim izbornim programima, za četvrte je povezan sa nekom višom koncepcijom jednakosti (jednaka ništavnost pred Bogom), itd. Najviše egalitarno raspoloženih bilo je među pristalicama DZVM (86%), a od relevantnih stranaka kod socijalista. Najmanje egalitarno opredeljenih bilo je kod pristalica GSS.

Privatno vlasništvo je pre jedne decenije bilo preferirano najviše među pristalicama SDA i DSS (po dve trećine), a najmanje među retkim simpatizerima JUL-a i zatim u redovima socijalista. Vlasnička orijentacija je izuzetno značajna za vrednosni sistem liberalizam spram etatizma, a time i za **kvalitet političke kulture**.

Da su stare ideje u načelu bolje od novih, uz pretpostavku da su izdržale probu vremena, smatralo je u proseku 52% ispitanika pre jedne decenije. Ovako merena sklonost **konzervativizmu** bila je najviše proširena među pristalicama dve partije nacionalnih manjina - SDA (76%) i DZVM (71%), a od relevantnih stranaka među socijalisti-

ma, dok su takva opredeljenja bila najmanje raširena među simpatizerima DSS i GSS.

Pred dilemom šta je važnija funkcija vlade - **održavanje reda u društvu ili obezbeđivanje slobode svakom građaninu**, pristalice političkih partija su u proseku odabrale ubedljivo prvu opciju (64% : 36%). Slobodu su preferirali u obrnutom odnosu privrženici GSS, a apsolutnovećinski i pristalice dve demokratske partije, dok je takvo shvatanje delio tek svaki četvrti socijalista i "julovac". Mada preferiranje slobode ili reda može biti veštačka dilema, ova vrsta generalnog stava, budući i sama važna vrednost, omogućava sticanje boljeg uvida u kvalitet političke kulture dotičnog društva.

Evropa kao primarna pripadnost znači da su ispitanici, suočeni sa drugim vrstama identifikacije (od lokalne do tadašnje SRJ), iskazivali najširu identifikaciju, što je izuzetno značajno za procenu monodijalističkih potencijala, a time i odgovarajućeg oblika političke kulture (globalne). U tom pogledu od svih drugih su se izrazito izdvojili simpatizeri GSS, dok je evropska pripadnost kao primarna socijalno/teritorijalna identifikacija bila prava retkost među tadašnjim sledbenicima partija na vlasti u Srbiji - socijalistima i radikalima.

U periodu od 1993. do 1997. postojao je **masovan međupartijski transfer**, naročito između pristalica SPS i SRS i u trouglu SPO - DSS - DS, ali i izvan kruga pomenutih partija. O tome svedoče i rezultati jednog istraživanja u kome smo ispitanike suočili sa listom deset najznačajnijih partija i zatražili da za svaku ponaosob procene da li bi mogli ikad glasati za tu partiju. Na osnovu obrasca odgovora anketiranog reprezentativnog uzorka građana utvrdili smo da je prosečno odabrano 2,3 partije, da je ukupno 15% građana partijski "nevezano", odnosno tvrde da ne bi glasali ni za jednu stranku, **monopartijski je bila orijentisana jedna četvrtina građana**, dok je **partijski polivalentnih bilo najviše** - 59% (među pristalicama DS 88% i DSS 89%). U zemljama EU bio je najviši rejting liberala (60%), iako za partije ove orijentacije po pravilu glasa barem pet-šest puta manje birača, što znači da su liberali prva rezervna partija za većinu tamošnjih birača. Na drugom mestu bili su socijalisti (gornji prag birača 55%), na trećem hrišćanske demokrate (49%), na četvrtom "zeleni" (47%), na petom konzervativci (37%), na šestom nacionalisti (18%), na sedmom komunisti (16%) i na poslednjem, osmom mestu fašisti (u proseku samo 2% potencijalnih birača). No, za procenu kvaliteta

političke kulture Evropljana od pre jedne decenije nije beznačajno da je još njih 15% potvrdilo da bi nekad moglo glasati za neku ekstremnu levu i još 14% za neku ekstremno desnu partiju.

Krajem 1993. godine pristalice DS, DSS i SPO bile su međusobno vrednosno praktično podudarne (koeficijenti rang korelacije bili su gotovo maksimalni: 0.93 do 0.96), što znači da su pristalice ovih stranaka na isti način shvatali prioritete vrednosti. I pristalice partija vladajućeg bloka, SPS i SRS, imale su međusobno srodne vrednosne profile (0.67), dok su koeficijenti korelacije između stranaka dva bloka bili negativni. Ako se u obzir uzmu rezultati svih istraživanja u petogodištu 1993-1997, od kojih smo ovde mogli da pomenemo samo neke, proizlazi da su **vrednosni profili pristalica političkih partija sredinom protekle decenije bili već oformljeni u velikoj meri.**

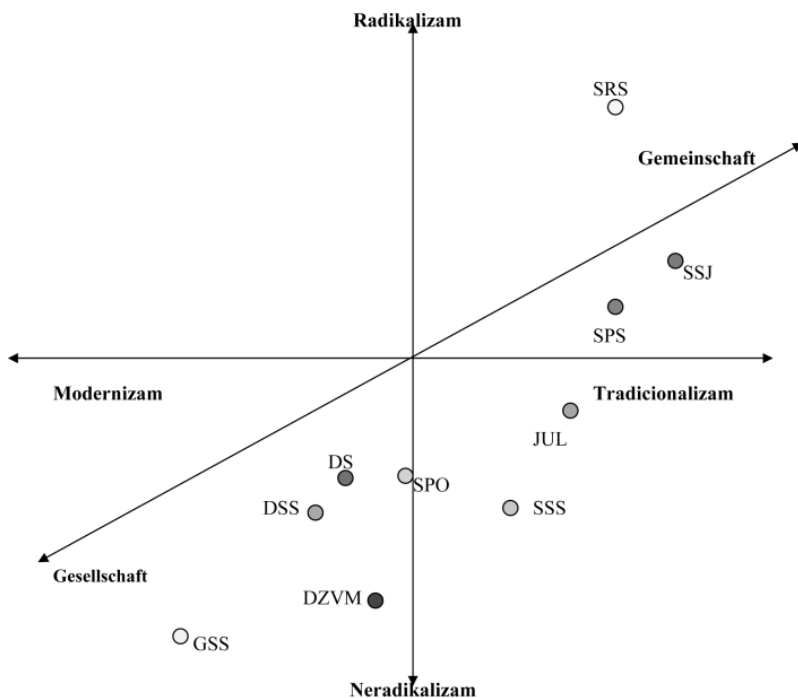
Za pristalice tada vladajuće SPS bile su karakteristične vrednosti: naglašavanje pripadnosti SRJ, pozitivan odnos prema režimu, poverenje u institucije, radikalizam, autoritarnost, hiperpatriotizam, etatizam, konzervativizam, nacionalizam, ksenofobija, egalitarizam, nepoverenje u ljude, netolerantnost, tradicionalizam, preferencija državne svojine i materijalizam - kako taj pojam definiše Inghart (prioritet održanju reda, suzbijanju inflacije, rastu proizvodnje čak i po cenu narušavanja životne sredine, itd).

Implikacije njihovog vrednosnog profila za političku kulturu tog segmenta društva su jasne, jer su **simpatizeri SPS orijentisani tipično "Gemeinschaft"** (F. Tenis), što znači da prioriteto cene organsku solidarnost, nedemokratsku, represivnu i etnocentričku zajednicu sa homogenizovanom populacijom koja je sklona sakralizaciji i ekonomiji opstanka. Naime, u tipologiji koja u koordinatnom sistemu ukršta kao x-osu vrednosnu dimenziju **tradicionalizam spram modernizma** (ta dihotomija suprotstavlja najopštije vrednosti u smislu ciljeva) sa vrednosnom dimenzijom **radikalizam spram neradikalizma** kao ordinatu (vrednosti kao sredstva za realizaciju ciljeva, odnosno preferiranje "tvrdih" metoda u rešavanju konflikata - sve do rata, naspram mirnih i evolutivnih sredstava) socijalisti su na osnovu empirijskih kriterijuma (vrednosnih indeksa i drugih merenja) klasifikovani u kvadrant koji kombinuje tradicionalizam i radikalizam, **zajedno sa pristalicama SRS i SSJ.**

Izgleda da se pola veka kasnije od Ajzenkovih zaključaka o karakteristikama engleskog biračkog tela (Eysenck, 1954) u Srbiji na-

lazi izvesna potvrda njegovog tvrđenja o projekciji ličnosti (tipa temperamenta) na domen političkih stavova. Ovaj autor je kontrastirao "tvrdi" način postupanja, naročito u rešavanju konflikata u političkoj sferi, ali i u društvu uopšte (eng. "tough-mindedness") i "meki" stil temperamenta (eng. "tender-mindedness") i formirao različite tipologije ukrštajući dimenzije vrednosti, političkih stavova i sindrome ličnosti. U novije vreme je empirijski značajan prilog utvrđivanju strukture sličnih dimenzija u Srbiji, upravo u kontekstu političke kulture, pružio Šram (2005).

Grafikon 1: Pozicioniranje političkih partija u dvofaktorskom sistemu

Izvor: Pantić (1995)

Pristalice SPO su posle napuštanja nacionalističke platforme sa samog početka devedesetih karakterisali: liberalizam, ksenofobija (znatno oslabljena već 1995), istovremeno naglašavanje i lokalne pripadnosti i važnosti evropske orijentacije, preferiranje privatne svojine, modernizam, religioznost, odsustvo hiperpatritizma i nostalgije za starim političkim sistemom.

Pristalice DS manifestovale su liberalizam, modernizam, preferirali su privatnu svojinu, evropeizam, zalaganje za slobodu građanina u odnosu na red kao primarnu državnu funkciju, toleranciju i odbacivanje: centralizacije, etatizma i (posle 1992) nacionalizma.

Pristalice DSS u navedenom periodu su karakterisali: liberalizam, isticanje važnosti pripadanja Evropi, modernizam, naglašavanje privatne svojine i slobode, tolerantnost, umereno izražen postmaterijalizam - kako ovaj pojam definiše Inghart i relativno niski: autoritarnost, nacionalizam, etatizam i egalitarizam.

Pristalice GSS bile su izrazito liberalno, modernistički i mondijalistički orijentisane, najviše postmaterijalistički i svetovno opredeljene i favorizovali su privatnu svojinu.

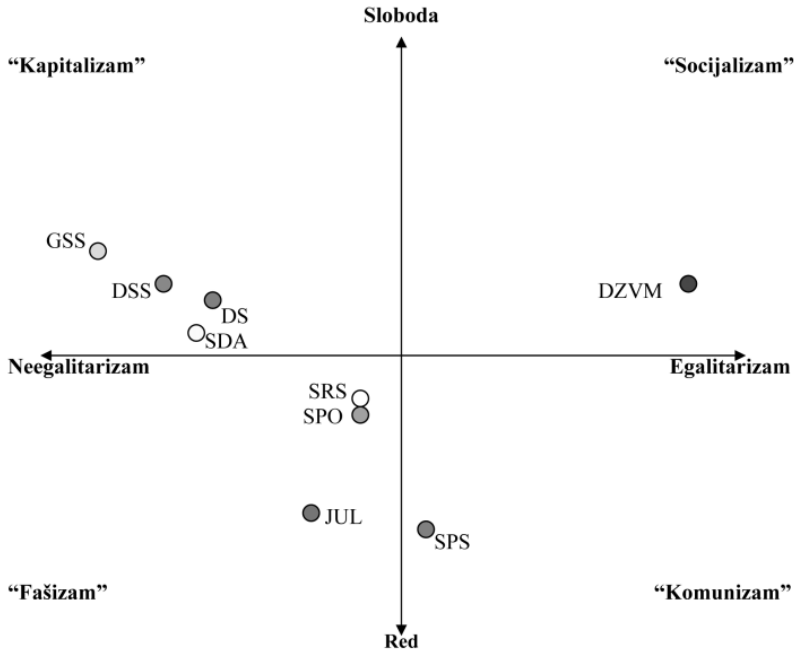
Pristalice dve tada glavne partije najbrojnijih nacionalnih manjina međusobno su bile slične po širokoj lokalnoj lojalnosti i konzervativizmu, ali su simpatizeri DZVM bili znatno više egalitarni, dok su pristalice SDA ispoljile šire preferiranje privatne svojine.

Uoči prelomnih predsedničkih i parlamentarnih izbora u septembru, odnosno decembru 2000. godine vrednosni profili pristalica političkih partija bili su izdiferencirani i relativno usklađeni sa izbornim platformama stranaka. Glavna karakteristika vrednosti simpatizera političkih partija bila je da su formirana **dva antagonizovana bloka birača** koja su odražavala podelu na tadašnju **vlast** (SPS, SRS) i **opoziciju** (osamnaest stranaka ujedinjenih u DOS). Ova podela je reflektovala tipični kontrast o kome je već bilo reči, tj. **Tenisovu dihotomiju "Gemeinschaft", odnosno "zajednica" nasuprot "Gesellschaft" ili "društvo", preciznije vrednosti građanske političke kulture.**

U koordinatnom sistemu, tj. tipologiji opštih vrednosnih dimenzija tradicionalizam - modernizam i radikalizam - neradikalizam, **stranke DOS-a bile su locirane u kvadrant modernizma i neradikalizma** koji je reprezentovao **građansku političku kulturu**, dok su se SPS, SRS i SSJ našle u kvadrantu koji je kombinovao tradicionali-

zam i radikalizam. Do sličnih zaključaka došli smo i primenom Rokičeve tipologije vrednosti (Rokeach, 1973) u kojoj se, takođe u formi koordinatnog sistema, kombinuju jednakost (egalitarizam) i neegalitarizam na x-osi sa težnjom za slobodom spram težnje za redom na y-osi. Na osnovu raspoloživih merenja u našim istraživanjima pristalice DZVM su nesumnjivo mogle biti svrstane u Rokičev koncept "**so-cijalizma**" (kvadrant: egalitarizam i sloboda), pristalice većine stranaka budućeg DOS-a u "**kapitalizam**" (kvadrant koji kombinuje preferiranje slobode i neegalitarizma), a pristalice SPS u "**komunizam**" (kvadrant: egalitarizam i preferiranje reda). Četvrti kvadrant Rokič je nazvao "**fašizam**" (o tome koliko je ovo adekvatno moglo bi se opširno diskutovati) i u njemu su jasno bile locirane pristalice JUL-a, zatim pristalice SRS i SPO, ali su ove dve poslednje grupacije praktično bile bliže koordinatnom početku, što znači da su bile u konfliktu između vrednosti koje reprezentuju dve dimenzije, sa vrlo malom prevagom ka preferiranju neegalitarizma i reda u društvu.

Grafikon 2: Pozicioniranje pristalica političkih partija na osnovu Rokičeve tipologije

Izvor: Pantić (2003).

Pristalice SPS su se prema odabranim indikatorima vrednosti u 2000. pokazali **najviše dogmatskim i "Gemeinschaft" usmerenim**, o čemu svedoče povišene veličine kada je reč o autoritarnosti, konformizmu, centralizmu, insistiranju na punom suverenitetu, itd. Kao i u ranijim istraživanjima, **njima su najslbližnje pristalice SRS**, koje doduše, više ističu ideju "Velike Srbije" (ipak, daleko od homogenizacije u tom pogledu) i vide pravi smisao života u materijalnom blagostanju. Ideja ograničenog ili tačnije podeljenog suvereniteta, koja je izraz realnosti u današnjem svetu, gotovo je maksimalno prihvaćena među pristalicama DS i zatim među simpatizerima SPO. Privrženi ovim dvema strankama su najviše modernistički orijentisani. Pristalice DS i DSS su najmanje autoritarno, konformistički i centrali-

stički orijentisane i zajedno sa pristalicama SPO najmanje skloni ideji "Velike Srbije". Sudeći samo na osnovu ovih osam pokazatelja, uz sve rizike i ograničenja zaključivanja samo na osnovu pojedinačnih tvrdnji, **pristalice SPO, DS i DSS** bile su u pogledu vrednosnih prioriteta u februaru 2000. godine **međusobno visoko saglasne**. Nasuprot tome, između pristalica SPS i DS, kao i između pristalica SPS i DSS, redosled vrednosnih prioriteta bio je bez ikakve povezanosti (rang korelacije oko 0).

Tabela 4: Neke indikacije vrednosti pristalica stranaka uoči izbora u 2000. g.³ (u %)

Vrednosni indikatori	SPS	SRS	SPO	DS	DSS
Autoritarnost	78	73	39	28	32
Konformizam	60	40	32	19	24
Tradicionalizam	38	34	9	11	18
Materijalne vrednosti	46	57	43	39	42
Centralizam	62	64	33	15	26
Modernizam	41	49	60	65	48
Ograničeni suverenitet	9	9	77	92	48
Velika Srbija	31	42	20	6	18

Izvor: Istraživanja CPIJM.

Napomene: Brojke se odnose na procenete onih koji prihvataju sadržaj tvrdnji.

³ Korišćene stavke kao indikatori vrednosti izabrane su iz skupova tvrdnji koje su najdiskriminativnije za navedene vrednosti i redom su glasile: "Poslušnost i poštovanje autoriteta su najvažnije stvari koje dete treba da nauči"; "Čovek treba da se što manje razlikuje od drugih"; "Posle svake promene stvari obično postaju lošije nego što su bile"; "Priznali to ili ne, pravi smisao života je u postizanju materijalnog bogatstva"; "Nema ekonomskog progressa bez snažne centralne vlasti"; "Po pravilu, nove ideje su bolje nego stare"; "Bolje je biti siromašan i svoj nego dobro živeti uz stranu pomoć i uticaj"; "Velika Srbija će biti ostvarena pre ili kasnije".

Pomenućemo još nekoliko zaključaka istraživanja značajnih za stanje svesti tadašnjih pristalica stranaka i za indikacije o političkoj kulturi. **Promenama je težilo tri četvrtine pristalica tri demokratske stranke.** Najširu, evropsku pripadnost izražavala je gotovo trećina pristalica tadašnje koalicije Savez za promene. Simpatizeri stranaka uopšte najviše su se primarno identifikovali sa nacijom ili generacijom (po 30%), zatim sa profesijom (14%) i verskom zajednicom (12%), dok su **političke stranke kao prioritetni objekat identifikacije pomenute samo u 2% slučajeva.** Sa nacijom su se primarno poistovećivale znatno više od navedenog proseka pristalica DSS (48%), SRS (44%) i SPO i SPS (po 42%).

Posle oktobarskog preokreta 2000. godine i parlamentarnih izbora krajem te godine, kada je došlo do kompletne zamene vlasti i opozicije, nastali su masovni transferi birača po modelu priklanja pobjednicima, što se odrazilo i na strukturu vrednosti pristalica relevantnih partija. **Najveće promene u tom pogledu desile su se kod pristalica DSS** već i zbog udesetostručnog broja podržavalaca koje je ova partija dobila, ponajviše iz redova poraženih SPS i SRS, malih partija i apstinenata. **Novopridošli su doneli i drugačije vrednosti** u odnosu na raniji manji i "elitniji" kontingent simpatizera, tako da se ova "partija konglomerat" iznenada suočila sa ozbiljnim problemom svog vrednosnog identiteta. Interesna heterogenost i vrednosno mešanje neminovno su razvodnili raniji liberalno-demokratski-nacionalni vrednosni profil ove stranke učinivši je reprezentom celoga biračkog tela - u smislu procentualne raširenosti vrednosti njihovih pristalica sada najbližim **prosečnom profilu birača.** Promene vrednosti pristalica registrovane su i kod drugih partija. Lojalna su poraženim SPS-u, SRS-u i SPO-u ostala uglavnom jezgra ortodoksnih pristalica tih partija. Pristalice DS i nekoliko manjih savezničkih partija iz DOS-a počele su da se profilisu ka liberalno-demokratskom delu političkog spektra, udaljavajući se od sve manje vrednosno distinktivnog DSS.

O vrednostima pristalica stranaka **posle demokratskih preokreta** zaključivali smo na osnovu dva veća terenska istraživanja u drugoj polovini 2001. godine - jednog koje je uključilo samo uzorak pitanja relevantnih za dijagnostikovanje vrednosti, a time i eventualnih promena u samoj prirodi političke kulture, dok je drugo istraživanje bilo četvrti talas Svetske studije vrednosti, sproveden u novembru te

godine. Ovo istraživanje značajno je i za preispitivanje političke kulture u Srbiji, već i zbog same mogućnosti poređenja naših rezultata sa onima u čak 80 zemalja.

Tabela 5: Pokazatelji vrednosti simpatizera stranaka u Srbiji u 2001. g. (u %)

Vrednosni indikatori	SPS	SRS	SPO	DS	DSS
Religioznost	39	41	56	41	49
Autoritarnost	78	82	59	33	52
Tradicionalizam	67	58	38	9	26
Modernizam	19	26	59	52	40
Ujedinjenje svih Srba kad-tad	47	59	32	17	26
Centralizam	76	77	44	30	53
Nepoverenje u druge narode	72	77	79	34	57
Ograničeni suverenitet	3	13	56	79	41

Izvor: Istraživanja CPIJM.

Napomene: Formulacije vrednosnih tvrdnji date su uz prethodnu tabelu, osim za nepoverenje u druge narode (odgovarajuća tvrdnja je glasila: "Prema drugim narodima treba uvek biti oprezan i suzdržan, čak i kada su nam prijatelji") i ujedinjenje svih Srba ("Ujedinjenje svih Srba sa teritorije bivše SFRJ ostvariće se kad tad").

Sredinom 2001. godine **pristalice SPS** su ostale podjednako **homonogenizovane u pogledu isticanja punog suvereniteta** (u 90% slučajeva) i masovno (po 78%) **autoritarno** orijentisani kao i u 2000. godini, dok su još više preferirali **centralizam** u funkciji ekonomskog razvoja (rast sa 62% na 76%) i **tradicionalizam** (rast sa 38% na 67%), a ispoljavali su i široko nepoverenje prema drugim narodima (72%). Dok su pre godinu i po verovali da su "nove ideje po pravilu bolje od starih" u 41% slučajeva, sada je raširenost toga uverenja prepolovljena (19%). Redosled vrednosnih prioriteta na osnovu podataka iz odgovarajuće tabele bio je praktično **istovetan kod pristalica SPS i SRS**, mada su i kod radikala, kao i kod socijalista, utvrđene izvesne promene u raširenosti vrednosti, uglavnom u pravcu njihove veće kristalizacije. Na primer, dok je u februaru 2000. među radikalima bilo 73% autoritarnih, sredinom 2001. bilo ih je 82%. Među simpati-

zerima radikalna proširenje je i krug tradicionalno (sa 38% na 67%) i centralistički usmerenih (sa 62% na 76%), dok je ideja punog suvereniteta u njihovom rangu vrednosnih prioriteta zadržala visoko mesto.

Vrednosti pristalica DS najmanje su promenjene u ovom periodu, mada ni kod demokrata nisu bile sasvim stabilne, recimo, modernizam je opao sa 65% na 52%, a preferiranje ograničenog, odnosno podeljenog suvereniteta sa 92% na 79%.

Među pristalicama DSS uvećana je naročito autoritarnost (sa 32% na 52%) i preferencija **centralizma** (sa 26% na 52%), a bila je **znatna raširenost nepoverenja u druge narode** (52%), što su sve posledice priliva pristalica ove partije koje su doskoro podržavale druge stranke, u prvom redu SPS i SRS.

U redovima smanjenog broja pristalica SPO znatno je uvećan obim autioritarnih (sa 39% na 59%), tradicionalno opredeljenih (sa 9% na 38%), onih koji preferiraju centralizam (sa 33% na 44%), dok se smanjila raširenost zastupnika ograničenog suvereniteta (sa 77% na 56%).

**Tabela 6: Vrednosti pristalica stranaka krajem 2001. godine
(izbor iz Svetske studije vrednosti - u %)⁴**

Vrednosni indikatori	SPS	SRS	SPO	DS	DSS
Autoritarnost	78	73	39	28	32
Konformizam	60	40	32	19	24
Tradicionalizam	38	34	9	11	18
Materijalne vrednosti	46	57	43	39	42
Centralizam	62	64	33	15	26
Modernizam	41	49	60	65	48
Ograničeni suverenitet	9	9	77	92	48
Velika Srbija	31	42	20	6	18

Izvor: Istraživanja CPIJM.

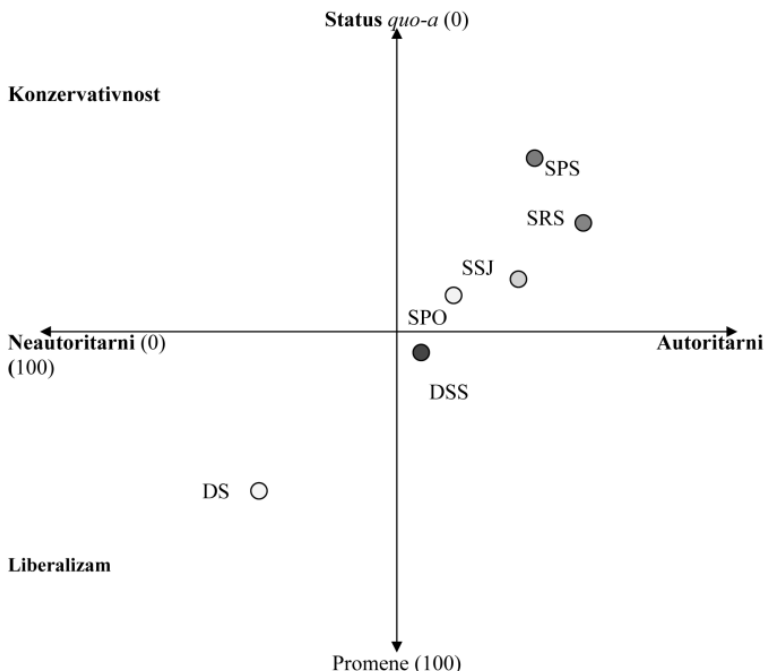
O vrednosnom profilu pristalica stranaka u Srbiji krajem 2001, relevantnom za procenu prirode političke kulture, najviše informacija pruža upravo **indeks konzervativizma**, prema kome je inače samo 15% tadašnjeg biračkog tela bilo liberalno opredeljeno, a 29% je svrstano u "mešoviti tip". Umereni konzervativizam je prema primenom indeksu registrovan u tačno jednoj trećini slučajeva, a intenzivan konzervativizam u blizu jedne četvrtine slučajeva (23%). Zanimljivo je da je u Crnoj Gori, primenom istog postupka, utvrđen još veći obim konzervativizma: najviše konzervativnih bilo je među pristalicama SNS (83%) i SNP (81%), a najmanje, mada još u relativnoj većini

⁴ Egalitarizam, privatnu svojinu, kao i tvrdnje o važnosti Boga u svakodnevnom životu, da su muškarci bolje vođe nego žene i da zaštita prirodne sredine ima prednost nad privrednim razvojem ispitanici su procenjivali na skali od 1 do 10 (kriterijum za pozitivan odnos bio je izbor modaliteta 1 do 4 kao u Svetskoj studiji vrednosti). Unutrašnji lokus kontrole definisan je kao opažanje ispitanika o mestu/izvoru determinacije (u sebi kao subjektu zbivanja spram "moćnih drugih", "natprirodnog bića", "slučajnosti zbivanja", itd za tzv. eksterni lokus kontrole). Da su pripadnost Evropi i/ili svetu najvažniji, zaključivali smo na osnovu navođenja dve pripadnosti između pet ponuđenih modaliteta teritorijalno/socijalne pripadnosti, počev od lokalne. Najzad, o konzervativizmu spram liberalizma je zaključivano na osnovu dvadeset indikatora spregnutih u indeks koji je validiran logički i faktorskoanalitički.

kod onih koji su bili vezani za dve vladajuće partije - DPS i SDP (po 46% spram 20% liberalno opredeljenih). U Srbiji je **konzervativizam bio najviše raširen kod radikala i socijalista**, ali je u apsolutnoj većini nađen i **među pristalicama SPO i DSS**, dok je kod demokrata bio relativno većinski raširen. Međutim, kod poslednjih utvrđeno je najviše onih svrstanih u "mešani tip" (39%) i više liberalno nastrojenih (22%) nego u redovima simpatizera drugih partija, osim kod pristalica GSS. Naime, među privrženim ovoj maloj partiji u sastavu vladajuće koalicije DOS bilo je čak 61% liberalno orijentisanih spram samo 22% konzervativno nastrojenih.

Imajući u vidu brojnost pristalica stranaka, navedeni podaci indirektno sugerišu zaključak da je u Srbiji i godinu dana posle demokratskog preokreta i preuzimanja vlasti od strane DOS-a **većinsko vrednosno opredeljenje bilo indikativno i dalje za dotadašnju dominaciju tradicionalne i podaničke političke kulture**. Naime, konzervativizam u Srbiji toga vremena je u suštini bio baziran na **tradicionalnoj patrijarhalnosti** (autoritarna težnja za održanjem postojećeg stanja), a ne na, recimo, engleskom tipu konzervativnosti (videti grafički prikaz br. 3). **U liberalnom kvadrantu**, koji kombinuje neautoritarnost i orijentaciju na promene bile su locirane **jedino pristalice GSS i DS**. Pristalice DSS našle su se blizu koordinatnog početka u ovoj tipologiji, a u meri u kojoj su odstupale od samog tog početka, tendirale su ka kvadrantu identifikovanom kao "prosveteni apsolutizam" (orijentacija na promenu kombinovana sa autoritarnošću).

Grafikon 3: Lokacija pristalica relevantnih političkih partija sredinom 2001. godine na dve vrednosne dimenzije važne za prirodu konzervativizma

Izvor: Pantić (2003).

Dakle, sintetički nalazi o prirodi biračkog tela godinu dana posle oktobarske smene vlasti upućuju na zaključak da je **priroda političke kulture bila malo izmenjena u odnosu na stanje u vremenu autoritarnog režima S. Miloševića**. Pristalice političkih partija su se delom "pomešale", što je izmenilo vrednosni profil stranaka posmatranih iz ugla njihovih sledbenika. Nekad su partije faktički "izmenjivale svoje platforme", a sada su potencijalni birači sa pripadajućim im vrednostima menjali političke strane, prelazili u druge stranke istoga bloka ili pak odlazili u apstinente, dok su neki izlazili iz apstiniranja i obično se priklanjali pobedničkim strankama. Mada su ovi međupar-

tijski transferi uticali da se više-manje izmene i vrednosni profili podržavalaca stranaka, u globalu su raširenost i intenzitet kritičnih vrednosti tek malo promenjeni, što potvrđuje zaključke mnogih autora o relativnoj stabilnosti vrednosti.

Izvesno je da transformacija tradicionalne i podaničke političke kulture, barem kada je reč o vrednosnoj komponenti, podrazumeva procese dužeg trajanja, bez obzira na odmaklost tranzicije društva. Uvođenje same demokratije i prestrojavanje ekonomije u skladu sa tržišnim kriterijumima očigledno zahtevaju vreme da bi proizveli kvalitativne promene u domenu svesti i ponašanja stanovništva, pa i da bi građanska politička kultura zaživela kao značajan fenomen, a ne ostala puka hipotetička tvorevina i ideal na dugi rok. Međutim, s obzirom na znatnu inertnost postojećih oblika političke kulture, ipak nije isključeno da će tek biološki odlazak generacija koje su glavni nosioci parohijalne političke kulture i veća integrisanost Srbije u Evropu u budućnosti stvoriti prostor za realni prodor građanske političke kulture. Sadašnji kapaciteti društva u Srbiji za izrastanje vrsta političke kulture (participativna, građanska), koje su poželjne sa stanovišta funkcionalnijeg razvoja društva i koje su kompatibilne u međunarodnoj komunikaciji, izgleda da su još nedovoljni i da na kratki rok neće dostići potrebnu kritičnu masu za tu vrstu promena. Da to nije odveć kritički i pesimistički zaključak, pokazuje, na primer, spor proces transformisanja našeg obrazovnog sistema i naročito opstojavanje niskog procenta visokoobrazovnih građana koji po definiciji treba da budu osnovni nosioci promena i u domenu političke kulture.

U 2003. godini između pristalica SPS i SRS koje čine tvrdo jezgro "patriotskog" ili "socijalnonacionalnog" bloka, kako ga identifikuju Šram (2005) i Mihailović (2006) polazeći od nalaza faktorske analize, s jedne strane i pristalica stranaka "demokratskog bloka" (DS, DSS, G17, SPO, NS i dr.), s druge strane, **došlo je do izvesnih zaoštavanja vrednosnih razlika** koje su svakako interesantne i u pogledu implikacija za prirodu vrednosne komponente političke kulture. Dijahronijska uporedivost nije uvek moguća jer su primenjivani različiti indikatori i instrumenti za merenje dispozicija istoga naziva, ali razlike između pristalica stranaka su svakako indikativne u istom preseku vremena, a do neke mere ipak ukazuju i na mogući trend (zaoštavanja) u dinamici vrednosti.

Tabela 7: Odabrane vrednosti pristalica stranaka tokom 2003. godine

Vrednosti	SPS	SRS	SPO	DS	DSS	G17
Centralizam	76	77	44	30	53	-
Apsolutni suverenitet	90	80	35	11	41	-
Religioznost	46	64	63	52	58	-
Modernizam*	0	4	11	66	34	50
Tradicionalizam*	93	78	46	7	37	14
Pronacionalna orijentacija*	88	79	43	4	40	10
Prograđanska orijentacija*	3	6	14	81	20	60
Srbija primarna identifikacija	45	56	40	23	38	32
Evropa kao primarna ident.	1	4	15	28	8	18

Izvor: Istraživanja CPIJM.

*Napomene: Podaci za modernizam, tradicionalizam, pronacionalnu i prograđansku orijentaciju su dobijeni indeksima korišćenim u istraživanju Komšića, Pantića i Slavujevića (2003).

Pristalice stranaka iz socijalnonacionalnog bloka izrazito su preferirali centralizaciju, puni suverenitet, tradicionalizam, nacionalizam i primarno su se identifikovali sa Srbijom (retko sa Evropom), dok su simpatizeri političkih partija demokratskog bloka ispoljavali prograđansku orijentaciju, modernizam, preferenciju za podeljeni suverenitet i primarno se identifikovali sa Evropom ne baš retko, na primer simpatizeri DS u 28% slučajeva. Dakle, **vrednosti pristalice stranaka dva bloka bile su dijametralno suprotne**, što podrazumeva da su oni iz prvog bloka još zarobljenici parohijalne i podaničke kulture, dok su pristalice pojedinih partija iz drugog bloka, naročito simpatizeri DS i G17 već masovno usvojili neke vrednosti koje su preduslov ili čak sastavni deo participativne i građanske političke kulture.

Krajem 2004. godine za pristalice svih stranaka osim SPO-a bila je karakteristična **nesigurnost** koja se manifestovala u preferiranju sigurnog, makar slabo plaćenog posla, u odnosu na dobro plaćen, ali manje siguran posao. Ova preferencija u stanovništvu raste poslednjih deceniju i po, očigledno kao reakcija na omasovljenje nezaposlenosti u procesu tranzicije. **Najveću nesigurnost ispoljili su simpatizeri SPS i SRS** u čijoj strukturi dominiraju pripadnici niže

klase koji su objektivno najugroženiji u pogledu šansi da nađu posao.

Prema primenjenom indikatoru, **ksenofobija je opala u odnosu na stanje od pre jedne decenije** (njen pad bio je najveći u drugoj polovini 1993. i do 1996. godine), osim među pristalicama NS, DSS i SPS. **Autoritarnost** je sudeći prema reagovanju ispitanika na najdiskriminativniju tvrdnju i dalje znatno raširena, posebno među radikalima i pristalicama PSS, a najmanja je, mada je i kod njih apsolutno-većinska pojava, među demokratama i pristalicama G17. **Potreba za jakim vođom je čak uvećana u periodu od samo jedne godine** (prosečno sa 59% na 66%), naročito u redovima SPS, SRS, SPO, PSS i NS. Jedino među pristalicama LDP "liderski princip" je u manjini, a kod demokrata stagnira. Inače, na samom kraju 2005. rangovi ukupnih vrednosnih prioriteta pristalica DS i DSS postali su posle deset godina ponovo veoma slični (Pantić, 2006) što je verovatno uslovljeno različitim činiocima, između ostalog i procesom kohabitacije predsednika (DS) i premijera (DSS) Srbije.

Tabela 8: Vrednosni indikatori pristalica stranaka na samom kraju 2004. i 2005. godine⁵

Vrednosti	SPS	SRS	SPO	DS	DSS	G17	PSS	LDP	NS
Jak vođa*	66	67	51	56	65	55	60	-	56
Ksenofobija*	50	44	32	19	51	29	30	-	63
Siguran posao*	82	81	37	58	72	54	73	-	69
Autoritarnost*	66	72	68	53	62	53	74	-	63
Jak vođa	84	86	61	54	66	60	74	38	64
Strane zavere	69	68	39	23	38	17	48	19	32
Poverenje u EU	22	22	46	66	49	73	36	81	28
Albanac prijatelj	41	36	39	54	47	55	50	81	20
Mađar prijatelj	35	30	34	51	33	46	46	72	44

Izvor: Istraživanja CPIJM.

Paranoidna tendencija je veoma raširena kod socijalista i radikala. U strane zavere najmanje veruju pristalice G17, LDP, DS, slede NS i DSS i SPO. **Poverenje u EU** (prosek 31%) veoma diskriminiše vrednosni profil današnjih pristalica političkih partija: visoko je u redovima LDP, G17 i DS na jednoj strani, a nisko među socijalistima, radikalima i kod pristalica NS.

Najzad, podaci o prihvatanju pripadnika dve najveće nacionalne manjine, s obzirom na socijalni odnos prijateljstva, budući najdiskriminativniji za ukupnu **etničku distancu** građana Srbije, potvrđuju takođe da **postoje diferencijalni profili vrednosti** zavisno od afiniteta građana prema političkim strankama. Unutar znatne distance u celom uzorku ispitanika, pokazuje se da su Albanci za prijatelja najmanje spremne da prihvate pristalice NS, zatim radikali, socijalisti i pristalice SPO, dok apsolutnovećinsko prihvatanje iskazuju simpatizeri LDP, DS i G17. Slična tendencija postoji i u prihvatanju Mađara kao mogućeg prijatelja, osim što su pristalice NS sada manje netole-

⁵ Prve četiri vrednosti, označene zvezdicom, su iz decembarskog istraživanja 2004. godine, a ostalih pet iz decembarskog istraživanja 2005. godine. O ksenofobiji je zaključivano na osnovu prihvatanja tvrdnje: "Strani uticaji su opasnost za našu kulturu", a o "sigurnom poslu" na osnovu saglasnosti sa tvrdnjom: "Bolje je imati siguran posao i manju platu nego manje siguran posao, a veću platu".

rantne, a svi ostali više nego kada je reč o hipotetičkom prijateljstvu sa Albancem. Izvesno je da je u našoj populaciji **etnička tolerantnost niska**, osim u redovima DS i u dve relativno malobrojne partije - LDP i G17. Naime, istraživanja etničke distance otkrivaju da je ovaj fenomen generalizovan - u smislu da (ne)prihvatanje i samo jedne grupe u pogledu jednog socijalnog odnosa može biti indikativno za ukupni skor, odnosno postoji visoka povezanost između pojedinačnog reagovanja i skora etničke distance u celini. Snižena etnička distanca reflektuje nedovoljno regulisane odnose većinskog naroda prema manjinama, ali još više dejstvo situacionih faktora (aktuelne konflikte) i naročito tendenciju da se osećanje osujećenosti i ekonomske prikraćenosti masivnih društvenih slojeva (njih čine slabije obrazovani, siromašniji, stariji građani) relativno lako usmerava ka pripadnicima manjinskih naroda, nezavisno od toga da li su ovi drugi odgovorni za eventualne konflikte.

Zaključci koje smo izneli u vezi sa šansama za transformaciju političke kulture od dominantno parohijalno-podaničke ka participativno-građanskoj mogu se bez rezerve primeniti i u vezi sa najnovijim podacima, koji samo dodatno potvrđuju prethodne konstatacije i predviđanja.

Motivaciona komponenta političke kulture birača

Pod motivacionom komponentom političke kulture podrazumeva se prvenstveno **spremnost pojedinaca za određeno političko ponašanje, ali ne i samo ponašanje**. U pitanju je dispozicija ili potencijal koji leži u osnovi njihovog politički relevantnog ponašanja opazljivog na manifestnom nivou. Motivaciona komponenta uključuje interesovanje građana za politiku, njihovu ocenu važnosti politike u životu, spremnost da se angažuje u političkom životu i da se utiče na društvena zbivanja, pozitivno vrednovanje društvenog angažovanja i sl.

U ovom konkretnom slučaju, na osnovu istraživanja javnog mnjenja u periodu od 1990. do danas izdvojili smo tri grupe indikatora motivacione komponente i njihovu vezu sa političkim partijama relevantnim u posmatranom periodu. Na taj način omogućeno je poređenje birača različitih stranaka u pogledu stepena razvijenosti motivisanosti, odnosno motivacione komponente političke kulture.

Jedan od najvažnijih indikatora motivacione komponente političke kulture jeste **interesovanje građana za politiku**. Učestalo korišćenje ovog indikatora pruža mogućnost longitudinalne analize samoprocene stepena zainteresovanosti za politiku u biračkom telu svake od relevantnih političkih partija. U cilju veće preglednosti, podaci su podeljeni u dve tabele (v. tabelu br. 9 i 10).

Prosečan procenat birača koji su zainteresovani za politiku u prvom posmatranom periodu (1992-2000) je visok i u slučaju svake konkretne partije predstavlja **više od polovine biračkog tela odgovarajuće partije**. Dok je u slučaju DSS-a, DS-a i SPO-a oko dve trećine birača zainteresovano za politiku, pristalice SPS-a i SRS-a su nešto manje motivisane, ali ipak u prostoj većini zainteresovane.

Tabela 9: Interesovanje za politiku i partijska orijentacija od 1992 do 2000. god. (u %)

Stranka	Godina sprovođenja istraživanja						Raspon	Prosek
	1992.	1993.	1995.	1996.	1998.	2000.		
SPS	45	50	69	45	63	69	24	57
SPO	72	64	74	58	74	-	16	68
DS	64	54	73	43	79	73	36	64
DSS	61	77	76	45	83	62	38	67
SRS	54	49	66	49	62	62	18	57
DEPOS	62	58	-	-	-	-	4	60
Apst.	21	31	50	15	35	24	35	29
Total	43	45	63	37	49	48	26	47

Izvor: Istraživanja CPIJM.

Napomena: procenti se odnose na broj ispitanika koji izjavljuju da su zainteresovani za politiku; "Raspon" se odnosi na apsolutnu razliku minimalne i maksimalne mere u odgovarajućem redu; "Prosek" predstavlja srednju vrednost odgovarajućeg reda dok se "Total" odnosi na procenat zainteresovanih u ukupnom uzorku.

U proseku, ovaj pokazatelj motivacione komponente političke kulture je najizraženiji kod birača SPO-a (68%), dok je kod glasača SRS-a i SPS-a, izuzimajući apstinente, on najslabije izražen (57%). Nizak nivo političkog interesovanja kod pristalica ove dve partije je u skla-

du sa nalazima nekih istraživanja koja su pokazala da nivo političkog interesovanja negativno korelira sa odobravanjem ekstremnog političkog ponašanja (Meredith, 1999; Peterson et al., 2002) koje je u dobroj meri karakterisalo politiku ove dve stranke tokom devedesetih.

Posmatrano pojedinačno po godinama istraživanja, slika nije bitno drugačija. U svakom konkretnom slučaju **partijske pristalice su natprosečno zainteresovane za politiku**, dok su apstinenti dosledno ispod prosečno motivisani.

Međutim, iako je raspon kao mera varijabilnosti u deskriptivnoj statistici relativno gruba, ona u ovom slučaju pruža indikativne podatke koji su posebno značajni za cilj naše analize. Kao što se iz tabele br. 9 vidi, **postoje velike unutarpartijske razlike u vezi sa procentom birača koji sebe procenjuju zainteresovanim za politiku u posmatranom periodu**. To se posebno odnosi na DS i DSS kod kojih su procenti motivisanih birača drastično varirali. U slučaju DS, u dvogodišnjem periodu (1996-1998) procenat zainteresovanih za politiku je naglo porastao (36 procentnih poena). Slično važi i za DSS i to za isti posmatrani period sredinom devedesetih kada je skoro 40% birača više sebe percipiralo kao zainteresovane za politiku 1998. u odnosu na 1996. Pristalice drugih analiziranih stranaka su u daleko većoj meri homogenije, što naročito važi za biračko telo SRS-a (raspon 16 procentnih poena) i SPO-a (18). I u ovom slučaju kritični period je između 1996-1998. kada interesovanje za politiku naglo raste i vraća se na nivo iz 1995.

Ukoliko se unutargrupne varijacije u biračkom telu uporede sa razlikama između pristalica pojedinih partija, pokazuje se da su **razlike unutar pristalica često veće od razlika koje postoje između pristalica pojedinih partija**⁶. Npr. razlika u stepenu zainteresovanosti za politiku između pristalica DS-a u dva posmatrana perioda (1996-

---

⁶ Razlike između pristalica utvrđivane su takođe preko raspona. Za svaki analizirani period računat je raspon minimalnih i maksimalnih vrednosti između pristalica različitih partija. Za svaku godinu dobijen je odgovarajući raspon. Uprosečavanjem je dobijen prosečan raspon u interesovanju za politiku za celokupan posmatrani period. Iz analize su isključeni apstinenti. Najveće međupartijske razlike postoje u 1993. (29 procentnih poena), dok je prosečna razlika nešto niža (26 procentnih poena).

1998), ili između pristalica SRS-a u istom vremenskom okviru, veća je nego razlika između ove dve grupe birača unutar svake od ove dve posmatrane godine istraživanja. Imajući to u vidu, kao i svojevrsan **nazubljeni ili "cik-cak" profil promene** u broju motivisanih (raste zainteresovanost, pa opada, pa ponovo raste i sl.) koji je opšti trend za, uslovno, pristalice svih ovde analiziranih partija čini se da su **na motivacionu komponentu političke kulture u većoj meri uticali faktori koji se ne tiču primarno partijske orijentacije**. Opšte društvene okolnosti mogle su uzrokovati ovakvu sliku (izborne godine kada raste interesovanje, interesovanje za ishod rata u BiH 1995, opšte nezadovoljstvo politikom nakon toga, protesti 96-97. koji su mogli rezultirati porastom interesovanja koji je uočljiv 1998. i sl.). Naravno, iako partijska orijentacija nije presudna, njen značaj je jasno uočljiv jer su **pristalice pojedinih partija dosledno više zainteresovane za politiku** (DS, DSS) nego druge (SRS, SPS) i pored analogne strukture varijacija u stepenu izraženosti motivacione komponente.

Nakon teških vremena devedesetih i sloma Miloševićevog režima, dolaskom demokratskih snaga na vlast situacija se menja u pravcu pada interesovanja za politiku u biračkom telu gotovo svih partija (v. tabelu br. 10). I dalje je za politiku zainteresovano u proseku više od polovine birača svake partije, ali je **nivo interesovanja u poređenju sa vremenom devedesetih niži**. Izuzetak od ovog trenda predstavljaju birači SRS-a i birači DS-a. To praktično znači da je nivo razvijenosti motivacione komponente za ove dve partije ostao praktično nepromenjen (za DS i dalje izraženiji nego za SRS), što se ne može reći za pristalice drugih partija koje su analizirane u tabeli br. 9 (SPS, SPO, DSS), budući da one postaju znatno slabije zainteresovane za politiku. Na taj način **birače DS-a u trenutnim okolnostima karakteriše najviši nivo izraženosti motivacione komponente**, dok su pristalice SRS-a od najnemotivisanijih tokom devedesetih došli do trećeg mesta prema stepenu izraženosti motivacione komponente (odmah iza GSS za koji su podaci nepouzdana usled malog učešća u ukupnom uzorku i malog broja posmatranih perioda).

Opšte napomene iz analize perioda devedesetih stoje i za period početnih godina demokratije u Srbiji. **I dalje su prisutne velike unutar grupne varijacije** što naročito važi za pristalice GSS-a (nagli porast interesovanja 2002. u poređenju sa 2001) i SPO-a (oštar pad od 2001

do 2005), dok pristalice SRS-a, posle glasača G17 plus i SSJ-a ostaju najhomogenije. Izuzev tri najhomogenije grupe (SRS, G17, SSJ) kod kojih su unutarpartijske varijacije manje od međupartijskih, sve ostale grupe pristalica često pokazuju veće kolebanje u stepenu izraženosti motivacione komponente između dva perioda, nego u poređenju sa pristalicama drugih partija (kako unutar perioda, tako i na nivou proseka).

Tabela 10: Interesovanje za politiku i partijska orijentacija nakon 2000. godine (u %)

Stranka	Godina sprovođenja istraživanja							Raspon	Prosek
	2001. jan.	2001. jul	2001. nov.	2002.	2003.	2004.	2005.		
SPS	67	54	51	57	62	50	36	31	54
SPO	79	62	44	58	-	55	34	44	55
DS	76	66	47	69	67	59	63	28	64
DSS	68	45	57	51	58	62	55	23	56
SRS	65	54	57	55	56	59	58	11	58
SSJ	54	60	-	56	-	-	-	6	56
GSS	60	67	39	88	-	-	-	49	63
NS	-	51	-	64	-	47	68	20	57
G17	-	-	-	-	57	58	52	6	56
Apst.	33	21	17	26	23	33	28	16	28
Total	59	47	41	48	50	47	46	18	48

Izvor: Istraživanja CPIJM.

Napomena: procenti se odnose na broj ispitanika koji izjavljuju da su zainteresovani za politiku; "Raspon" se odnosi na apsolutnu razliku minimalne i maksimalne mere u odgovarajućem redu; "Prosek" predstavlja srednju vrednost odgovarajućeg reda, dok se "Total" odnosi na procenat zainteresovanih u ukupnom uzorku.

Podatak koji svakako zaslužuje pažnju odnosi se na činjenicu da su **u pojedinim periodima birači određenih partija ispodprosečno zainteresovani za politiku** (u poređenju sa prosekom u čitavoj populaciji). To važi za pristalice SSJ-a (54% - januar 2001), DSS-a (45% - jul 2001) i GSS-a (39% - novembar 2001) u prvoj godini nakon Miloševića, ali i za glasače SPS-a (36%) i SPO-a (34%)

u poslednjoj godini za koju postoje raspoloživi podaci (2005). Apstinenti su i dalje dosledno ispodprosečno zainteresovani za politiku (28%).

Očigledno je da su velika "previranja" na političkoj sceni Srbije, veliki talasi preliivanja birača iz jedne partije u drugu, pojava novih partija, nezadovoljstvo početnim efektima demokratizacije usled ne-realno visokih očekivanja i sl. ostavile traga na biračkom telu koje je postalo znatno manje zainteresovano za politiku, što je rezultiralo padom intenziteta izraženosti motivacione komponente za većinu partija. Stranke i dalje ostaju važna determinanta motivacione komponente budući da su birači i dalje (blago) iznad proseka zainteresovani za politiku. Veza između partijske orijentacije je najintenzivnija kod pristalica dveju partija - DS i SRS - koje su održavši nivo iz devedesetih i dodatno se profilišući, ostvarile znatniji uticaj na svoje neuporedivo brojnije biračko telo⁷.

Neuporedivo najveće interesovanje kod pristalica svih političkih partija izazivaju informacije koje se tiču političkih dešavanja u zemlji, kako sredinom devedesetih, tako i nakon 2000. (v. tabelu br. 11). Sredinom devedesetih birače više interesuju politička dešavanja u svetu, nego u njihovom regionu, da bi se nakon 2000. situacija obrnula (politička dešavanja u regionu dolaze ispred političkih dešavanja u svetu), što je trend koji je i danas aktuelan.

Snažna homogenost pristalica govori o odsustvu presudnog uticaja političke preferencije na interesovanje za različit tip političkih informacija. Iako preferencija pojedinih partija utiče na intenzitet interesovanja za bilo koju vrstu informacija (recimo, pristalice SPS-a su dosledno slabije zainteresovane za politička dešavanja u svetu, naročito posle 2000), na najopštijem nivou **struktura je manje-više identična**: politika u zemlji najpre, pa potom lokalna sredina i svet ili obrnuto.

---

⁷ Među pristalicama ove dve partije ima najviše onih koji se slažu sa tvrdnjom "Politika mi je važna u životu". Pri tom taj procenat raste. Sredinom devedesetih, 25% pristalica DS-a se slagalo sa tom tvrdnjom, dok se 2001. sa tvrdnjom slaže 39% birača. Slično važi i za birače SRS-a (22% - 1996; 38% - 2001).

Tabela 11: Zainteresovanost za posebne vrste političkih informacija i partijska orijentacija (u %)

Stranka	Vrsta političkih informacija								
	Političke informacije iz regiona			Političke informacije iz zemlje			Političke informacije iz sveta		
	1995.	2001.	2005.	1995.	2001.	2005.	1995.	2001.	2005.
SPS	44	67	72	78	86	75	60	43	45
SPO	39	84	76	82	84	80	66	74	63
DS	37	78	66	84	89	76	69	67	60
SRS	34	77	64	81	92	73	55	62	46
DSS	45	78	67	76	84	78	71	55	52
Apstinenti	37	47	41	70	54	47	53	29	32
Total	38	68	57	77	80	65	60	47	44

Izvor: Istraživanja CPIJM.

Napomena: procenti se odnose na broj ispitanika koji izjavljuju da su zainteresovani da prate informacije iz svake od tri navedene oblasti; "Total" se odnosi na nivo interesovanja u opštoj populaciji.

Interesovanje za politiku u lokalnoj sredini je naglo poraslo nakon 2000. da bi potom došlo do pada, ali je procenat zainteresovanih deceniju nakon prvog posmatranja daleko viši. Sličan trend važi i za interesovanje o dešavanjima u zemlji. Sa druge strane, interesovanje za međunarodna politička zbivanja je u konstantnom padu.

Korenite društvene promene koje su se desile obaranjem Miloševićevog režima probudile su interesovanje, pre svega, za događaje u zemlji, a potom i u lokalnoj sredini i na taj način skrenule pažnju kako birača tako i celokupne javnosti od političkih dešavanja na globalnom nivou. Pad interesovanja za sve tri oblasti kod pristalica skoro svih partija verovatno je deo **opšteg procesa demotivisanja za politička zbivanja** koji je uočljiv u tabeli 10.

Za razliku od uslovne homogenosti između pristalica različitih političkih opcija o kojoj je upravo bilo reči, pozitivno vrednovanje različitih oblika društvenog (politički relevantnog) angažovanja, dovodi do oštih podela u biračkom telu u očekivanom smeru. Na osnovu javnomnjenjskih istraživanja u Srbiji u periodu 1997-2000. identifikovano

vano je pet indikatora u kojima se od ispitanika tražio stepen prihvatanja određenih oblika političkog ponašanja (ali ne i učestvovanje u tim aktivnostima).

Neposredno pred parlamentarne izbore 1997. nakon kojih je formirana koalicija SPS-JUL-SRS, **javno izražavanje mišljenja na ulici** prihvatao je tek svaki treći pristalica SPS-a (28%), za razliku od velike većine glasača DSS-a (61%), ali i SRS-a (56%). Godinu dana kasnije, protestovanje kao nekonvencionalni oblik političkog angažovanja prihvata daleko manje pristalica SPS-a (4%) i 13% pristalica SRS-a, što su dve tada već vladajuće političke opcije. Pristalice tada opozicionih političkih stranaka u daleko većoj meri prihvataju mogućnost protesta, mada i među njima postoje ne tako male razlike. Oko 40% pristalica SPO-a i DS-a se slaže sa tvrdnjom, kao i svaki četvrti pristalica DSS-a (25%).

Tabela 12: Pozitivno vrednovanje društvenog angažovanja i partijska orijentacija (u %)

Stranka	Prihvatanje različitih oblika društvenog angažovanja				
	Svako ima pravo da izrazi svoje mišljenje na ulici	Protesti doprinose svesnosti o demokratiji	Demonstracije protiv vlasti su prihvatljive	Javni mitinzi kao oblik komunikacije partije i simpatizera	Spreman da se angažuje u NVO
	1997.	1998.	1999.	2000.	2004.
SPS	28	4	2	1	16
SPO	-	39	77	-	46
DS	-	38	79	55	44
SRS	56	13	22	2	37
DSS	61	25	67	46	26
Apst.	61	13	39	13	27
Total	55	13	56	24	35

Izvor: Istraživanja CPIJM.

Napomena: procenti se odnose na broj ispitanika koji se slažu sa navedenim tvrdnjama; "Total" se odnosi na prihvatanje tvrdnji na nivou celog uzorka.

Sa pogoršanjem života u Srbiji i katastrofalnim posledicama Miloševićeve politike, dolazi do **oštrijih podela među pristalicama pojedinih partija**. Na jednoj strani se grupišu pristalice SPO-a, DS-a i DSS-a koji u velikoj većini prihvataju mogućnost protestovanja protiv tada aktuelnih vlasti (dve trećine birača DSS-a i preko tri četvrtine birača SPO-a i DS-a). Na drugoj strani su izraziti protivnici takve mogućnosti - birači SPS-a (2% prihvata tvrdnju) i svaki peti birač SRS-a (22%). Identična slika se dobija i s obzirom na preferenciju oblika komunikacije političkih partija i birača, pri čemu jednu grupu čine DS i DSS (prihvataju aktivniji oblik), a drugu birači SPS-a i SRS-a (izraziti protivnici javnih skupova).

Sličan trend se nastavlja i u nekoliko poslednjih godina. **Angažovanje u nevladinom sektoru** je izrazito nepopularno među simpatizerima SPS-a (16%), DSS-a (26%) i SRS-a (37%) i nešto popularnije među biračima DS-a (44%) i SPO-a (46%).

Izloženi podaci su razumljivi s obzirom na činjenicu da su glasači tada opozicionih partija (SPO, DS, DSS) češće i praktično učestvovali u javnim demonstracijama protiv nezadovoljavajućeg režima (da bi na taj način i srušili Miloševićev režim 2000), dok su birači vladajućih stranaka (SPS, SRS) u takvim aktivnostima videli opasnost od svrgavanja sa vlasti stranaka koje su oni podržavali i koje su vodile oštru borbu protiv nevladinih organizacija.

Ako se imaju u vidu sve tri analizirane grupe indikatora, može se reći da je **motivaciona komponenta političke kulture kod pristalica političkih partija relativno razvijena**. U poređenju sa apstinentima i nivoom zainteresovanosti u opštoj populaciji, partijske pristalice su natprosečno zainteresovane za politiku (pre svega za politička dešavanja u zemlji) i pored pada interesovanja za politiku nakon 2000. i velikih varijacija unutar pristalica jedne iste partije. Uslovno, može se govoriti o **dve velike grupe pristalica** koje se razlikuju po intenzitetu izraženosti interesovanja i kvalitetu vrednovanja društvenog angažovanja. Jednu čine birači **DS-a, DSS-a i SPO-a** koji su, u proseku, dvotrećinski zainteresovani za politiku i koji pozitivno vrednuju razne oblike društvenog angažovanja za razliku od birača **SRS-a i SPS-a** koji su zainteresovani za politiku u relativnoj većini, dok društveni angažman negativno vrednuju.

Akciona komponenta političke kulture birača

Akciona komponenta političke kulture jeste **aktuelizovano političko ponašanje s obzirom na intenzitet, širinu i vrstu angažovanja**. Ona uključuje samoocenu ispitanika o njihovom aktivitetu, učestalost diskutowanja o politici, intenzitet aktivnosti u društveno-političkim organizacijama, učestvovanje u javnoj kritici nekoga ili nečega, broj oblika u kojima pojedinac participira i sl.

Za potrebe ovog rada iz ranijih istraživanja javnog mnjenja u Srbiji identifikovane su tri grupe indikatora akcione komponente političke kulture na osnovu kojih je bilo moguće poređenje pristalica različitih političkih partija u dužem vremenskom periodu.

Intenzitet diskutowanja o politici je često korišćena mera akcione komponente političke kulture pri čemu retko diskutowanje ili čak njegovo odsustvo ukazuje na nizak nivo političkih aktivnosti ili pasivnost uopšte. Pojedini autori u ovom elementu akcione komponente vide glavnu determinantu tzv. **politički relevantnog socijalnog kapitala** pri čemu glavna posledica političkih interakcija jeste olakšavanje političkog angažovanja i povećanje spremnosti za političku participaciju (Lake&Huckfeldt, 1998). S obzirom na učestalost političkih diskusija sa najbližim prijateljima, među pristalicama različitih partija nema većih razlika (v. tabelu br. 13). **Najaktivniji su svakako birači DSS-a** koji u proseku za posmatrani period u svega 9% slučajeva izjavljuju da retko raspravljaju sa prijateljima o politici.

Pristalicama DSS-a bi se mogli pridružiti i birači SPO-a i DS-a posmatrano na nivou proseka za čitav posmatrani period jer i u jednom i u drugom slučaju manje od sedmine birača ovih partija izjavljuje da retko diskutuje o politici. Nešto pasivniji su glasači SRS-a i SPS-a (skoro petina birača) mada je interpretacija otežana budući da ne postoji grupa birača koja je dosledno aktivnija, odnosno pasivnija od drugih.

Tabela 13: Intenzitet političkog diskutovanja i partijska orijentacija (u %)

Stranka	Godina sprovođenja istraživanja				Prosek
	1995.	1996.	1998.	2001.	
SPS	84	69	86	82	80
SPO	89	87	96	79	88
SRS	89	60	85	87	83
DS	83	87	97	80	87
DSS	93	82	100	91	91
Apstinenti	77	56	72	56	65
Total	83	70	81	79	78

Izvor: Istraživanja CPIJM.

Napomena: procenti se odnose na broj ispitanika koji izjavljuju da često ili povremeno razgovaraju sa prijateljima o politici; kolona "Prosek" predstavlja prosek za odgovarajući red; "Total" se odnosi na učestalost diskutovanja u celom uzorku.

Posmatrano izolovano prema godinama istraživanja primetne su **velike razlike, kako između pristalica analiziranih partija, tako i unutar njih**. Pristalice svih partija, izuzev DS-a, karakteriše rast pasivnosti unutar samo jedne godine (1995-1996) pri čemu je on negde izrazit (npr. skoro trostruko više pasivnih u biračkom telu radikala), a negde samo indikativan (npr. birači SPO-a). Nakon toga, kako podaci za 1998. govore, dolazi do ponovnog porasta broja aktivnih birača (birači DS-a od 1995. manifestuju sve više nivoa aktivnosti).

Poslednji raspoloživi podaci govore da, izuzev glasača SRS-a kod kojih od 1996. procenat pasivnih opada, glasači svih ostalih partija u manjem ili većem procentu postaju pasivniji pri čemu su registrovani nivoi pasivnog dela biračkog tela određene partije viši od onih u prvom posmatranom periodu (1995). Ipak, da partijska orijentacija igra određenu ulogu, govore dva podatka. Prvo, apstinenti su dosledno daleko pasivniji od izbornog opredeljenih. Sa druge strane, uz izvesne izuzetke (birači DS-a 1995; birači SPS-a i SRS-a 1996), u poređenju sa nivoima aktivnosti u celoj populaciji **izbornog orijentisani konstantno manifestuju natprosečne nivoa izraženosti ove komponente političke kulture**.

Neki autori smatraju da se izmenjeni sadržaj političke participacije ogleda pre svega u opadanju formalnih, od strane političkih elita usmeravanih oblika ponašanja i istovremenom porastu neformalnih oblika političkog angažovanja usmerenih na kritiku političkih elita (Inglehart, 2005). Empirijski je potvrđeno da postoji veza između učešća u neformalnim oblicima političke aktivnosti i prihvatanja demokratije (Guerin et al., 2004). Pokazano je da je glavna determinanta učešća u protestu stepen tolerancije, ali je veza recipročna - protestuju oni koji su tolerantniji, ali i oni koji protestuju postaju zbog toga tolerantniji. Iz tih razloga je analiza kako formalnih, tako i neformalnih oblika aktivnosti izuzetno važna sa stanovišta ciljeva ovog rada.

Na osnovu raspoloživih podataka bilo je moguće posmatrati razmere učešća na parlamentarnim izborima tokom devedesetih (izbori 1992, 1993 i 1997) kao drugi element akcione komponente političke kulture i pokazatelj **intenziteta konvencionalnog tipa aktivnosti**. Drugim rečima, pristalice političkih partija poređene su s obzirom na stepen učešća na poslednjim parlamentarnim izborima koji su održani pre konkretnog ispitivanja javnog mnjenja (v. tabelu br. 14). Kao indikator korišćene su izjave ispitanika o učešću na izborima.

Tabela 14: Izlazak na izbore i partijska orijentacija (u %)

Stranka	Procenti onih koji nisu glasali na poslednjim izborima			Redovno glasanje na izborima
	1993.	1995.	1999.	2003.
SPS	84	69	86	80
SPO	89	87	96	88
SRS	89	60	85	83
DS	83	87	97	87
DSS	93	82	100	91
Apstinenti	77	56	72	65
Total	83	70	81	78

Izvor: Istraživanja CPIJM.

Napomena: procenti se odnose na ispitanike koji izjavljuju da su učestvovali na prethodnim parlamentarnim izborima; poslednja kolona odnosi se na procenite ispitanika koji izjavljuju da su redovno glasali na izborima.

Donekle suprotan trend manifestuju preostale dve opozicione stranke tokom devedesetih. Birači DSS-a od maksimalnog nivoa aktivnosti na izborima 1992. postaju dosledno pasivniji i do kraja devedesetih dolaze do nivoa od četvrtine biračkog tela koje je pasivno. Najpasivniji birači na početku parlamentarizma u Srbiji (DS), nakon kratkotrajnog porasta broja aktivnih na izborima 1997. ostaju ubedljivo najpasivniji deo biračkog tela (43% birača nije glasalo). Podaci su razumljivi ako se ima u vidu činjenica da su **rukovodstva DS-a i DSS-a pozivala na bojkot parlamentarnih izbora 1997.**

Slični, mada ne i identični, podaci dobijaju se kada se od ispitanih traži **samoprocena redovnosti izlaženja na izbore** (v. tabelu 9). Najaktivniji su birači SPS-a i SRS-a gde više od tri četvrtine pristalica izjavljuje da je glasalo na svim izborima. Nešto manje aktivni jesu birači DSS-a (68%), SPO-a (63%) i DS-a (60%).

U cilju identifikovanja intenziteta nekonvencionalnih aktivnosti, posmatran je skup indikatora koji se tiču učešća u neformalnim političkim aktivnostima - potpisivanju peticije, bojkotu, odobrenim demonstracijama i nenajavljenom štrajku. Pored toga, posmatran je stepen učešća u različitim tipovima društvenih organizacija (verske, kulturno-umetničke, profesionalne, političke, sindikalne).

Što se učešća u neformalnim oblicima političke aktivnosti tiče, ono što je odmah uočljivo iz tabele br. 15 jeste **smanjenje nivoa učešća kod pristalica skoro svih političkih partija nakon 2000.** u poređenju sa nivoima iz sredine devedesetih. Tokom devedesetih birači vladajućeg SPS-a ispoljavali su najviši nivo pasivnosti gotovo ravan onom kod apstinenata (48% birača nije učestvovalo ni u jednom obliku aktivnosti). Nakon odlaska sa vlasti biračko telo ove partije je znatno aktivnije - broj aktivnih se skoro udvostručio. Ovo svakako ima veze sa naglim gubitkom podrške u biračkom telu na izborima 2000.

Tabela 15: Nekonvencionalni oblici političke participacije (u %)

Stranka	Učešće u bar jednom nekonvencionalnom obliku		Članstvo u bar jednoj društvenoj organizaciji	
	1996.	2001.	1996.	2001.
SPS	52	81	51	52
SPO	78	71	64	46
DS	82	59	50	37
SRS	81	74	51	38
DSS	86	82	71	40
Apstinenti	52	52	39	24
Total	63	69	51	36

Izvor: Istraživanja CPIJM.

Napomena: procenti se odnose na broj pristalica koji su učestvovali u bar jednom obliku aktivnosti, odnosno koji su članovi bar jedne organizacije; "Total" se odnosi na odgovarajuće podatke za ukupan uzorak.

Birači svih ostalih partija postaju manje ili više pasivniji s obzirom na razmatrani oblik aktivnosti. Promena je najuočljivija u biračkom telu DS-a (razlika od 23 procentna poena) verovatno iz razloga koji je naveden za birače SPS-a, budući da se **doslednim biračima DS nakon 2000. priključio deo (pasivnog) biračkog tela koji je pripadao drugim strankama**. To je dovelo do toga da 41% biračkog tela nije učestvovalo ni u jednom obliku nekonvencionalnog političkog angažovanja. Birače SPO-a, SRS-a i DSS-a takođe odlikuje povećanje pasivnosti mada je kod poslednjih ono najslabijeg intenziteta, pa su birači DSS-a najaktivnija grupa 2001. Uticaj partijske orijentacije ponovo je uočljiv ukoliko se imaju u vidu apstinenti i rasprostranjenost angažovanja u opštoj populaciji koja je ispod nivoa partijski orijentisanih.

S obzirom na članstvo u raznim tipovima društvenih organizacija, nema izrazitih razlika između pojedinačnih grupa pristalica. **Nizak nivo takvog vida angažovanja jeste masovna pojava kako u jednom, tako i u drugom posmatranom periodu**. To se naročito odnosi na period iz 2001. kada, izuzev birača SPS-a koji su na granici (48%), više od polovine biračkog tela svake od analiziranih stranaka

nije član nijedne društvene organizacije, što je izrazita karakteristika birača DS-a (63%).

Aktivno članstvo opada budući da je 2001. u biračkom telu svake od stranaka znatno više onih koji nisu članovi nego 1996. Najekstremniji slučaj jesu birači DSS-a koji pokazuju izrazito povećanje pasivnosti u petogodišnjem periodu. Razlike između partija unutar svakog od perioda su manje izražene nego promene unutar birača iste partije između dva perioda, što govori da **partijska orijentacija nije presudna determinanta ovog vida aktivnosti**, ali ostaje značajna, na šta ukazuje poređenje sa grupom apstinencata i odgovarajućim podacima na nivou čitavog uzorka.

Analiza razvijenosti akcione komponente političke kulture ne pruža jednoznačne rezultate kao u slučaju motivacione komponente, iako su one blisko povezane. **Politički relevantan socijalni kapital (političke diskusije) i formalni oblici političkog ponašanja (glasanje)** jesu izrazito razvijeni elementi akcione komponente pri čemu postoji uslovna homogenost pristalica različitih partija, iako je prvo navedeno pre svega karakteristika birača DS-a, DSS-a i SPO-a, dok su najredovnije na birališta izlazili glasači SPS-a i SRS-a. **Neformalni oblici političke aktivnosti su slabije razvijeni elementi akcione komponente** pri čemu, takođe, postoji uslovna homogenost birača (male međupartijske razlike), uz izrazite razlike unutar pristalica iste partije između posmatranih perioda verovatno usled velikog talasa preliivanja birača. **Najslabije razvijeni elemenat akcione komponente jeste angažovanje u društvenim organizacijama.** Nizak socijalni kapital jeste odlika ukupnog biračkog tela pri čemu, naročito nakon 2000, izostaju značajnije razlike između pristalica različitih partija.

S obzirom da postoji uslovna homogenost u biračkom telu, tj. male međupartijske razlike u strukturi aktivnosti (formalne najrazvijenije, neformalne slabije razvijene, socijalni kapital najslabije), **nivo razvijenosti pojedinih elemenata akcione komponente političke kulture više zavisi od prirode tih elemenata nego od partijske pripadnosti.**

Kognitivna komponenta političke kulture birača

Kognitivna komponenta se obično operacionalizuje kao **nivo znanja o relevantnim političkim objektima, stepen informisano-**

sti, poznavanje političkog sistema, ideja, ličnosti, događaja i sl. Najpouzdanija i najvalidnija mera ove komponente političke kulture su testovi znanja o politički relevantnim sadržajima. Odsustvo ovog tipa indikatora u klasičnim istraživanjima javnog mnjenja ne pruža mogućnosti direktne procene nivoa znanja pristalica političkih partija. U ovom konkretnom slučaju analiza je usmerena na tri tipa indikatora: samoprocenu ispitanika o nivou informisanosti, znanje političkih činjenica, relevantnih i aktuelnih u određenom vremenskom trenutku i intenzitet praćenja pisanih medija. Iako praćenje dnevne štampe ne znači nužno i veću informisanost i viši nivo političkog znanja (jer se u štampi mogu pratiti različiti sadržaji iz različitih motiva), razumno se čini pretpostavka da učestalo praćenje informativnih kolumni u dnevnoj štampi, u najgorem slučaju bar pozitivno korelira sa nivoom političkog znanja.

Ako se kao indikator stepena informisanosti o politici posmatra **samoprocena ispitanika**, među pristalicama se uočavaju bitne razlike. **Najviše dobro informisanih, u proseku, ima među biračima DS-a (29%) i SPO-a (27%),** dok su pristalice SRS-a (17%) i SPS-a (19%) najslabije informisani (v. tabelu 16). Međutim, ono što je najznačajniji podatak jeste činjenica da je **u najboljem slučaju tek trećina biračkog tela dobro informisana o politici** što bi mogla biti posledica niskog nivoa političke angažovanosti (Mihajlovski, 1991). Jedino su pristalice DS-a i SPO-a kroz sva tri posmatrana perioda dosledno bolje informisane od proseka u opštoj populaciji. Pored toga, za većinu pristalica ovde analiziranih partija nivo informisanosti, nakon porasta u međuperiodu 1999-2001, pada dolazeći do nivoa koji je ispod onog registrovanog 1999. Drugim rečima, pristalice svih partija su bolje informisane 1999. nego 2001.⁸

---

⁸ Od 1995. do 2005. broj onih koji izjavljuju da im je važno da budu informisani o politici se, kod svih grupa birača, izuzev SPS-a, prepolovio. Poslednje izborne godine (2003) među pristalicama svake od stranaka oko polovina (40-50%) njih izjašnjavalo se da im je važno informisanje o političkim događajima, nakon čega je pad izrazit. Ovaj podatak bi indirektno mogao govoriti o dodatnom padu u stepenu informisanosti nakon 2003. s obzirom da nedostaju podaci o samoproceni za taj period.

Tabela 16: Samoprocena informisanosti o politici (u %)

Stranke	1999.	2000.	2001.	Prosek
SPS	19	26	11	19
SPO	30	23	23	26
SRS	19	17	14	17
DS	30	31	27	29
DSS	23	28	13	21
Apstinenti	15	10	10	12
Total	24	15	14	18

Izvor: Istraživanja CPIJM.

Napomena: procenti se odnose na broj ispitanika koji izjavljuje da je dobro informisan o politici; "Prosek" se odnosi na prosečnu vrednost odgovarajućeg reda; "Total" se odnosi na procenat dobro informisanih na nivou čitavog uzorka

Indirektnu meru o stepenu političkih znanja, mogu pružiti podaci o praćenju informativnih kolumni u dnevnoj štampi (v. tabelu 17), naročito s obzirom da podaci o samoproceni informisanosti nakon 2001. nisu na raspolaganju. Početkom devedesetih, nezainteresovanost za informativne kolumne u dnevnoj štampi bila je masovno raširena među pristalicama svih partija. Tokom devedesetih opada broj onih koji ne prate informacije u dnevnoj štampi, što je trend koji se nastavlja i nakon 2000. U poslednjem posmatranom periodu, najviše onih koji prate informacije u dnevnoj štampi ima među biračima DS-a (91%) i DSS-a (91%), a najmanje u biračkom telu SPS-a (76%).

Tabele 17: Praćenje informacija u dnevnim novinama (u %)

Stranke	1992.	1998.	2003.
SPS	50	54	76
SPO	58	78	87
DS	64	86	91
DSS	54	92	91
SRS	56	54	88
Apstinenti	50	59	73
Total	51	61	85

Izvor: Istraživanja CPIJM.

Napomena: procenti se odnose na broj onih koji izjavljuju da redovno čitaju informativne kolumne u dnevnoj štampi.

Međutim, ovi podaci su samo indikativni jer su kontradiktorni podacima izloženim u tabeli 16 - ogromna većina pristalica praktično svih partija prati informacije u dnevnoj štampi, ali istovremeno procenjuje da je slabo informisana o politici. Svakako da su u kriterijumu procenjivanja intervenišući faktori očekivanja, ambicije, socijalna poželjnost odgovora i sl.

Najbolji način za objektivnu procenu nivoa informisanosti jesu testovi znanja o politički relevantnim temama. Za potrebe ovog rada iz ranijih istraživanja su izdvojene tvrdnje u kojima se od ispitanika nije tražio stav, već konkretna informacija o određenim političkim temama koje su u datom trenutku bile aktuelne. Iako je reč o izolovanim indikatorima, oni mogu poslužiti kao nezavisna mera razvijenosti saznajne komponente političke kulture kod pristalica pojedinih partija.

Tokom devedesetih, znanje o politički relevantnim temama je u dobroj meri **funkcija konkretnosti teme koja se saznaje**. Kada su u pitanju konkretni podaci dnevno-političke prirode, nivo znanja je visok kod svih grupa birača. Uslove za ukidanje sankcije 1992. ne zna, u najgorem slučaju, četvrtina biračkog tela pojedinačnih partija. Slično je i sa pitanjem o broju izbeglica - mada je nivo znanja nešto niži nego u prvom slučaju broj onih koji ne znaju konkretan podatak kreće se od 36% (birači SPS-a) do 17% (birači DSS-a).

Tabele 18: Poznavanje aktuelno-političkih događaja i partijska orijentacija (u %)

Stranka	1992.		1997.		2001.
	Poznavanje uslova za ukidanje sankcija	Tačna procena broja izbeglica u Srbiji	Zna koliko je demokratija povezana sa slobodom govora	Zna koliko je demokratija povezana sa jednakošću pred zakonom	Poznaje platformu za SRJ
SPS	89	64	56	71	33
SPO	79	73	26	38	63
DS	74	71	-	-	56
DSS	73	83	44	44	53
SRS	78	72	51	57	28
Apstinenti	71	65	58	68	23
Total	85	63	49	58	30

Izvor: Istraživanja CPIJM.

Napomena: podaci se odnose na broj ispitanika koji znaju odgovarajući podatak.

Međutim, **nivo znanja apstraktnijih političkih principa je znatno niži i to se odnosi na pristalice svih partija.** Za razliku od poznavanja konkretnih činjenica gde su u većini oni koji ih znaju, **nepoznavanje nekih od osnovnih principa demokratije** dovodi do većine neinformisanih i ukazuje na nizak nivo političkog znanja.

Posebno iznenađuje podatak da pristalice dve partije koje su se kao opozicione tokom devedesetih borile u cilju uspostavljanja demokratije i kasnije bile stožeri iste (SPO i DSS), u prostoj većini pokazuju nerazvijenost saznajne komponente političke kulture - 56% pristalica DSS-a ne poznaje dva analizirana principa demokratske procedure; isto važi za dve trećine biračkog tela SPO-a. Slično važi i za pristalice SRS-a i SPS-a nakon 2000. i odlaska sa vlasti ovih partija. Više od dve trećine birača ove dve partije ne poznaje platformu za SRJ koju je predložila vlada Srbije. Budući da je nivo političkog znanja apstinencata ili opšte populacije često viši od onog koji pokazuju izbornu orijentisanost, u bilo kom od analiziranih perioda, može se zaključiti da **simpatisanje određene partije ne povlači sa sobom**

nužno i veći stepen političkih znanja na osnovu kojih se i sama izborna odluka donosi (naravno, postoji mogućnost da je kriterijum procenjivanja nivoa političkog znanja kod apstinenata manje strog).

Dok bi se u ranim devedesetim i moglo govoriti o razvijenoj kognitivnoj komponenti političke kulture kod pristalica pojedinih partija, krajem devedesetih i nakon 2000. raspoloživi podaci ukazuju na **nizak nivo razvijenosti sazajne komponente** uz nejasan opšti trend koji otežava smislenu interpretaciju. Visoka učestalost praćenja informativnih rubrika u dnevnoj štampi dovodi do zaključka o dobrom poznavanju dnevno-političkih i aktuelnih događaja, ali je istovremeno prisutan visok nivo neznanja apstraktnijih političkih principa demokratije (delom i kao posledica nedostatka iskustava sa demokratijom) i veliki deo biračkog tela koji sebe percipira kao slabo informisan o politici. Iako kombinacija korišćenih indikatora ukazuje da je sazajna komponenta političke kulture birača DS-a, DSS-a i SPO-a razvijenija nego kod birača SRS-a i SPS-a, stiče se opšti utisak da je nivo razvijenosti kognitivne komponente političke kulture nizak.

Zaključak

Uprkos svih ograničenja koje sekundarna obrada podataka sa sobom nosi, prethodna analiza pruža mogućnost izvođenja relevantnih zaključaka i implikacija s obzirom na dijahronijski (longitudinalni) i sinhronijski (transverzalni) aspekt posmatranja u vezi sa analiziranim komponentama političke kulture u Srbiji.

Na početku parlamentarizma u Srbiji profili simpatizera relevantnih političkih stranaka s obzirom na dominantne vrednosne orijentacije bili su **nedovoljno vrednosno izdiferencirani**, a glavne ose podela između njih bile su nejasne i to kada je reč o samo nekim vrednosnim sadržajima relevantnim za ovu komponentu političke kulture. Međutim, razlike u biračkom telu tri tada glavne (SPS, DS, SPO) i dve nešto kasnije formirane stranke (SRS, DSS) ukazivale su na moguće pravce daljeg vrednosnog profilisanja pristalica. **Već u vreme drugih parlamentarnih izbora (1992) pristalice relevantnih stranaka u Srbiji bile su relativno izdiferencirane** u pogledu nekih vrednosti važnih za razmatranje tipa političke kulture. Pristalice DS, DSS i SPO u to vreme pokazivali su mešavinu nacionalističkih vred-

nosti (uz znatnu raširenost ksenofobije) sa izvesnim liberalno-demokratskim vrednostima, dok su pristalice SPS i SRS ispoljavale elemente koherentnijeg vrednosnog sistema (tradicionalizma), koji je upućivao na još ukorenjenu parohijalnu političku kulturu. Tokom devedesetih nastavljena je inklinacija većine građana prema pet relevantnih stranaka čiji su sledbenici imali suprotstavljene vrednosti. Ksenofobija, nacionalizam, radikalizam, autoritarnost, etatizam, tradicionalizam - postaju sve distinktivnije obeležje pristalica tzv. "crveno-crne" koalicije (SPS, SRS). One ih oštro razlikuju od pristalica DS-a, DSS-a i SPO-a koje karakterišu suprotni polovi nekih od pobrojanih vrednosti - modernizam, neautoritarnost, odbacivanje radikalizma, nacionalizma i etatizma.

Vrednosni profili pristalica političkih partija sredinom protekle decenije bili su već oformljeni u velikoj meri. Uoči prelomnih predsedničkih i parlamentarnih izbora u septembru, odnosno decembru 2000. godine vrednosni profili pristalica političkih partija bili su izdiferencirani i relativno usklađeni sa izbornim platformama stranaka. Glavna karakteristika vrednosti simpatizera političkih partija bila je da su formirana **dva antagonizovana bloka birača** koja su odražavala podelu na tadašnju vlast (SPS, SRS) i opoziciju (DOS). Ova podela je reflektovala tipični kontrast o kome je u analizi bilo više reči, tj. Tenisovu dihotomiju "**Gemeinschaft**", odnosno "zajednica" nasuprot "**Gesellschaft**" ili "društvo", preciznije vrednosti građanske političke kulture.

Formiranje demokratske vlade u Srbiji 2000. označilo je slom autoritarnog režima, ali je priroda političke kulture bila malo izmenjena u odnosu na stanje u vremenu režima S. Miloševića jer su raširenost i intenzitet kritičnih vrednosti tek malo promenjeni. Ksenofobija je opala u odnosu na stanje od pre jedne decenije, ali je autoritarnost i dalje znatno raširena, dok potreba za jakim vođom raste. I dalje se razlikuju dva bloka uz izvesno zaoštavanje vrednosnih razlika, pa se, slično devedesetim, može govoriti o "**patriotskom**" ili "**socijalnacionalnom**" (SPS i SRS - vladajuće partije tokom devedesetih) nasuprot "**demokratskom**" bloku (DS, DSS, SPO - opozicione partije tokom devedesetih, G17, NS, LDP i dr. - formirane nakon 2000). **Birači ova dva bloka podeljeni su ne samo u vrednosnom smislu, nego i u pogledu razvijenosti motivacione, akcione i saznavne komponente.** Birači DS-a, DSS-a i SPO-a su u većoj meri zainteresovani za

politiku, pozitivno vrednuju društveno angažovanje i manifestuju visoko razvijen politički relevantan socijalni kapital, kao i više nivoe poznavanja politički relevantnih činjenica. Birači SPS-a i SRS-a su, pre svega, disciplinovani birači koji redovno glasaju na izborima iako tvrde da ih politika značajno slabije interesuje i, u skladu sa tim, slabije je i poznaju. S obzirom da se analogne podele birača javljaju na sve četiri analizirane komponente političke kulture, integrativan pristup u smislu kombinacije izolovanih komponenti govori o **dubokom rascepu integrativne političke kulture biračkog tela Srbije koje inklinira ka dvopartijskom sistemu**, što je u sadašnjem trenutku oličeno u sukobu na relaciji SRS - DS koje su trenutno dve najuticajnije stranke i koje će verovatno imati ključnu ulogu u parlamentu nakon izbora u januaru 2007. godine. Podela prema kriterijumu socio-psiholoških varijabli delom odražava i dublje zasnovanu podelu prema kriterijumu socio-demografskih varijabli - između slojeva u heterogenom društvu u današnjoj Srbiji. Sukob se tiče, pre svega, konflikta interesa **nižih slojeva** (koji su uglavnom glasači SPS-a i SRS-a) i **srednjih slojeva** koji, kao svoje predstavnike u interesnoj sferi, vide neku od stranaka demokratskog bloka.

Uprkos homogenosti pristalica unutar dva bloka i unutar pojedinačnih partija unutar svakog od blokova, čini se da je **homogenost relativna i uslovna, odnosno uslovljena nizom međuzavisnih faktora**, od kojih je partijska orijentacija samo prvi faktor među jednakima, ne uvek i najvažniji. Na to ukazuju velike varijacije u biračkom telu bilo koje pojedinačne partije u posmatranom periodu s obzirom na bilo koju od analiziranih komponenti političke kulture. Pri tom su **unutargrupne varijacije (pristalice iste partija između dva posmatrana perioda) često izraženije nego međugrupne varijacije (pristalice različitih partije u jednom trenutku)**. Za takvo stanje stvari odgovorne su tri grupe relevantnih činilaca koji se, uslovno, mogu podeliti na faktore koji se tiču **opštih društvenih okolnosti**, samih **političkih partija** u Srbiji, ali i samih **birača**.

U vezi sa prvim, najznačajniji su svakako **situacioni faktori** koji su znatnim delom uticali na političku kulturu u Srbiji u celini, ali i na analitički izdvojene komponente. Rat u okruženju tokom devedesetih, međunarodna izolacija, sankcije, siromaštvo i nezaposlenost, sukobi na Kosovu, bombardovanje zemlje od strane NATO-a, pad Miloševićevog režima, ubistvo Zorana Đinđića, odvajanje Crne Gore -

samo su neki od širih društvenih faktora koji su temeljno uzdrмали Srbiju i koji su u manjem ili većem stepenu politički zasićeni sadržaji relevantni u analizi političke kulture.

Političke partije u Srbiji su sa svoje strane doprinele dubokim podelama i velikoj heterogenosti u biračkom telu. Političke partije su, pre svega, brojne (trenutno u Srbiji postoji 421 registrovana politička partija), pojavljuju se i nestaju, naglo uvećavaju svoje biračko telo ili ga naglo gube, menjaju svoje programske platforme i čine ideološke, ali i tzv. neprincipijelne koalicije što sve zbuñuje prosečnog birača čineći da se dvoumi kome će dati svoj glas.

Najzad, deo objašnjenja se krije i u samom biračkom telu koje je ovde analizirano. **Velika prelivanja birača** od jedne ka drugoj političkoj opciji su jedan od najvažnijih faktora koji se tiču uočene heterogenosti. Izuzev određenog dela najlojalnijih stranačkih pristalica, tj. jezgra određenih partija koje je praktično nemoguće direktno identifikovati, gotovo sve partije su se, u jednom ili drugom trenutku tokom posmatranog perioda suočile sa osipanjem ili prilivom biračkog tela (možda je najbolji primer za to milionski gubitak glasova SPS-a i SRS-a na izborima 2000. i naglo povećanje podrške DSS-u). To praktično znači da postoji velika verovatnoća da tokom posmatranog perioda analize **biračko telo relevantnih stranaka nisu činili isti ljudi**, u smislu njihove dosledne privrženosti konkretnoj partiji, pa otud i velika heterogenost unutar pristalica istih partija, odnosno, male razlike između pristalica različitih partija. Vođeni trenutnim okolnostima koje su uslovljavale percepciju političkih partija (što se često gubi iz vida) birači su, usmereni pre svega na **lidarsku prirodu partija koja je kompatibilna preovlađujućem tipu podaničke političke kulture**, često menjali svoje partijske preferencije i pridruživali se doslednim biračima konkretne partije stvarajući velike unutar-grupne varijacije.

Analiza je otvorila mnoga pitanja koja zaslužuju dalja istraživanja i tumačenja. Ona se pre svega tiču **moćnosti poređenja kvaliteta političke kulture sa zemljama bivše SFRJ i bivšim komunističkim zemljama Istočne i Centralne Evrope**, koje se suočavaju sa sličnim problemima na putu ka demokratizaciji društva. Pored toga, ostalo je otvoreno pitanje mogućnosti **tipologizacije integrativne političke kulture** u Srbiji (kakav je međuodnos pojedinih komponena u biračkom telu stranaka, ali i uopšte) i pitanje preciznijeg sa-

meravanja značaja, tj. doprinosa pojedinih komponenti integrativnoj političkoj kulturi, a sve u cilju smislene interpretacije tekućih procesa, predviđanja pravaca daljeg razvoja i unošenja veće racionalnosti u nestabilan politički život u Srbiji.

Napomena: ovaj pregledni članak deo je rada na projektima 149020: "Razvoj srpskog društva u savremenim integrativnim procesima: perspektive, alternative i implikacije" i 149017: "Demokratski modeli unapređivanja društvene kohezije, tolerancije, ljudskih prava i privrednog razvitka u političkim i institucionalnim procesima evropskih integracija Srbije" koji se realizuju u okviru programa Ministarstva za nauku i zaštitu životne sredine Republike Srbije.

Literatura

- Almond, G., and S. Verba (1963): *The Civic Culture*, Princeton Univ. Press.
- Almond, G. and S. Verba, eds. (1980): *The Civic Culture Revisited*, Little, Brown, Boston.
- Branković, S. (1994): Socijalno-klasna pripadnost i političko opredeljenje građana Srbije, *Gledišta*, br. 1-6, Beograd, str. 43-55.
- Džuverović, B., S. Mihailović, i S. Vuković (1994): *Izborna upotreba medija*, Institut društvenih nauka i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
- Eysenck, H. J. (1954): *Psychology of Politics*, Routledge and Kegan Paul, London.
- Gibbins, G. et al. (1989): *Contemporary Political Culture*, Sage, London.
- Goati, V. (1994): Demokratska tranzicija u Srbiji (1990-1994), *Gledišta*, XXXV, br. 1-6, str. 5-22.
- Goati, V., ed. (1995): *Challenges of Parliamentarism - The Case of Serbia in the Early Nineties*, Institute of Social Sciences, Belgrade.

- Goati, V., ed. (2001): Elections in FRY - From 1990 to 1998, Centar za slobodne izbore i demokratiju, Beograd.
- Goati, V. (2002): Partije Srbije od 1990. do 2002. u komparativnoj perspektivi, u V. Goati (ur.): *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000*, Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, str. 9-44.
- Goati, V. (2006): *Partijske borbe u Srbiji u postoktobarskom razdoblju*, Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd.
- Goati, V. (ur.) (2002): *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000.*, Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd.
- Golubović, Z., B. Kuzmanović i M. Vasović (1995): *Socijalni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd.
- Grupa autora (2003): *Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost*, Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd.
- Guerin, D., F. Petry, J. Crete (2004): Tolerance, Protest and Democratic Transition: Survey Evidence from 13 Post-communist Countries, *European Journal of Political Research*, No. 43, 371-395.
- Huntington, S. (1991): Democracy's third Wave, *Journal of Democracy*, Vol. 2, No. 2, 12-34.
- Inglehart, R. (1977): *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*, Princeton Univ. Press, New Jersey.
- Inglehart, R. (1990): *Culture Shift in Advanced Industrial Societies*, Princeton University Press, New Jersey.
- Inglehart, R. (1997): *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*, Princeton Univ. Press, New Jersey.
- Inglehart, R. (2005): *Modernization, Culture Change, and Democracy*, Cambridge University Press, New York.
- Klingemann, H. D., R. Hofferbert (1995): Germany: A New Wall in the Mind, *Journal of Democracy*, 145, 379-403.

- Komšić, J., D. Pantić, Z. Slavujević (2003): *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji*, Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd.
- Kuzmanović, B. (1994): Autoritarnost, u M. Lazić i dr.: *Razaranje društva*, Filip Višnjić, Beograd, str. 151-173.
- Lake, R., R. Huckfeldt (1998): Social Capital, Social Networks, and Political Participation, *Political Psychology*, Vol. 19, No. 3, 567-584.
- Lipset, S. M. (1969): *Politički čovek*, Rad, Beograd.
- Lutovac, Z. (ur.) (2005): *Političke stranke u Srbiji - struktura i funkcionisanje*, Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd.
- Lutovac, Z. (ur.) (2006): *Demokratija u političkim strankama Srbije*, Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd.
- Matić, M. (glavni ur.), Milan Podunavac i dr. (1993): *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd.
- Meredith, W. (1999): Are There Typical Age Curves in Political Behaviour? The "Age Invariance" Hypothesis and Political Socialization, *Political Psychology*, Vol. 20, No. 3, 477-499.
- Mihailović, S. (1991b): Apstinencija u prvim višestranačkim izborima u Srbiji, *Gledišta*, 3-4, Beograd, str. 103-114.
- Mihailović, S. (1994): Parlamentarni izbori 1990, 1992. i 1993, *Gledišta*, XXXV, br. 1-6, str. 33-42.
- Mihailović, S. (1996): Stranački identitet i izborne orijentacije građana Jugoslavije, *Gledišta*, br. 1-2, Beograd, str. 69-89.
- Mihailović, S. (red.) (1997): *Između osporavanja i podrške - Javno mnjenje o legitimitetu treće Jugoslavije*, Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, Beograd.
- Mihailović, S. (ur.) (1991a): *Od izbornih rituala do slobodnih izbora*, Institut društvenih nauka, Beograd.
- Mihailović, S., B. Džuverović i S. Vuković (1993): *Interesovanja i vrednosti omladine*, Agencija Fokus, umnožen rukopis, Beograd, 1993.

- Mihailović, S. (1994): Ideološki profil stranačkih pristaša, Sociološki pregled, I, 27-36.
- Mihailović, S. (2006): Vrednosne orijentacije stranačkih pristalica, u Lutovac, Z. ur.: *Demokratija u političkim strankama Srbije*, Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, Beograd, str 143-168.
- Mihajlovski, S. (1991): Javno mnjenje o saveznom izvršnom veću i programu reformi, u Lj. Bačević (ur.): *Jugoslovensko javno mnjenje na kriznoj prekretnici*, Institut društvenih nauka, Beograd.
- Milošević-Đorđević, J. (2005): Činioci izborne apstinencije u Srbiji, u Z. Lutovac (ur.): *Političke stranke u Srbiji - struktura i funkcionisanje*, Institut društvenih nauka, Beograd, str. 137-156.
- Mojsilović, M. (2005): Društveni položaj kao činilac izbornog opredeljenja birača, u Z. Lutovac (ur.): *Političke stranke u Srbiji - struktura i funkcionisanje*, Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, str. 125-136.
- Pantić, D. (1987a): *Politička kultura radnika - kvalitativna analiza* (šap.), neobjavljeni rukopis, Centar PKSKV za političke studije, Novi Sad.
- Pantić, D. (1987b): Politička kultura članova SK, *Marksistička misao*, br. 5-6, 187-215.
- Pantić, D. (1997): Politička kultura i vrednosti, u Vasović, M., ed.: *Fragmenti političke kulture*, Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Beograd, str. 38-79.
- Pantić, D. (1990): *Politička kultura mladih u Srbiji*, IIC SSO i Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Beograd (šap.; zaključci publikovani u: "Omladina osamdesetih", prvonavedeni izdavač, 1990, str. 59-72).
- Pantić, D. (1995): Voters's Value Orientations, in Goati, Vladimir, ed. "*Challenges of Parliamentarism: The Case of Serbia*", Institute of Social Sciences, Belgrade, pp. 93-140.
- Pantić, D. (1998): Value Orientations of the Electorate, in Goati, Vladimir, ed.: *Elections to the Federal and Republi-*

can Parliaments of Yugoslavia (Serbia and Montenegro) 1990-1996, WZB: Founding Elections in Eastern Europe, Sigma, Berlin, pp. 69-85.

- Pantić, D. (2002): Vrednosti birača pre i posle demokratskog preokreta 2000. godine, u Goati, Vladimir, ed.: "*Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000.*", Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2002, str. 79-130.
- Pantić, D. (2005): *Da li vrednosti građana bivših komunističkih zemalja slične?*, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, Novi Sad, str. 49-69.
- Pantić, D. (2006): Vrednosna i stavovska homogenost pristalica političkih partija u Srbiji na kraju 2005, u Lutovac, Z. ur.: "*Demokratija u političkim strankama Srbije*", Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, Beograd, 2006, str. 169-187.
- Pavlović, Z. (2006): Izborna orijentacija kao faktor stavova o srpskom državnom pitanju, u Lutovac, Z. ur.: "*Demokratija u političkim strankama Srbije*", Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, Beograd, 2006, str. 237-250.
- Pavlović, Z. (2006): Vrednosti u Srbiji u drugom dobu modernizma, Sociološki pregled, vol. XXXX, no. 2, str. 247-262.
- Peterson, B., L. Duncan, J. Pang (2002): Authoritarianism and Political Impoverishment: Deficite in Knowledge and Civic Disinterest, *Political Psychology*, Vol. 23, No. 1, 97-112.
- Podunavac, M. (1982): "*Politička kultura i politički odnosi*", Radnička štampa, Beograd.
- Popović, M. i drugi (1977): *Društveni slojevi i društvena svest*, Institut društvenih nauka, Beograd, str. 269-406.
- Ristić, I. (2006): Povratak Srpske radikalne stranke nakon 5. oktobra, u Mihailović, Srećko: "*Pet godina tranzicije u Srbiji, II*", SD Klub i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2006, str. 134-143.
- Rokeach, M. (1973): "*The Nature of Human Values*", Free Press, New York.

- Rose, R. (2004): *Voter Turnout in Western Europe*, International IDEA Institute for Democracy and Electoral Assistance.
- Rosenbaum, W. (1975): "*Political Culture*", Praeger, New York, 1975.
- Sajc, A. (1996): Osnovne koncepcije o determinaciji izbornog ponašanja, *Gledišta*, Vol. IV, No. 1-2, Beograd, str. 59-68.
- Slavujević, Z. (2002): Socijalna utemeljenost političkih stranaka pre i posle izbora 2002, u V. Goati (ur.): *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000.*, Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, str. 159-194.
- Slavujević, Z. (2005a): Promena socijalne utemeljenosti i socijalne strukture pristalica relevantnih političkih stranaka u Srbiji prvih godina XXI veka, u Z. Lutovac (ur.): *Demokratija u političkim strankama Srbije*, Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, str. 189-236.
- Slavujević, Z. (2005b): *Politički marketing*, Fakultet političkih nauka.
- Slavujević, Z., S. Mihailović (1999): *Dva ogleda o legitimitetu*, Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, Beograd.
- Slavujević, Z. (2001): *Pojam, uloga i funkcija političkih partija*, sajt Konrad Adenauer Stiftung www.politikas.org. (2001).
- Smith, D., Maccaulay, J. et al. (1980): *Participation in Social Political Activities*, Jossey-Bass, San Francisco.
- Stojiljković, Z. (2005): Demokratija (još) ne stanuje ovde, u Z. Lutovac (ur.): *Demokratija u političkim strankama Srbije*, Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, str. 121-142.
- Šiber, I. (2006): *Političko ponašanje hrvatskih birača u izborima 1990 - 2003.*, rukopis za sadašnji zbornik, str. 25.
- Šram, Z. (2006): Socijalni stavovi i osobine ličnosti kao komponente političke kulture, u Mihailović, S. i dr.: "*Pet godina tranzicije u Srbiji, II*", SD Klub i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, str. 200-218.
- Vasović, M. (ur.) (1998): *Fragmenti političke kulture*, Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja javnog mnjenja, Beograd.

- Vujadinovic, D., L. Veljak, V. Goati i V. Pavićević, eds. (2005): *Between Authoritarianism and Democracy - Serbia, Montenegro, Croatia, CEDET, Belgrade.*
- Zaninovich, G. (1973): "Elites and Citizenry in Yugoslav Society: A Study of Value Differentiation", in Beck, C. at al.: *"Comparative Communist Political Leadership"*, David McKay, pp. 226-297.
- Zaninovich, G. (1970): "Party and Non-Party Attitudes on Societal Change", in Farrell, B.: *"Political Leadership in Eastern Europe and the Soviet Union"*, Aldine, Chicago, pp. 294-334.

Prilog br. 1: Parlamentarni izbori u Srbiji⁹

U periodu od 1990. do 2005. u Srbiji su šest puta održavani parlamentarni izbori. Kao i u mnogim drugim bivšim komunističkim zemljama, tokom tzv. trećeg talasa demokratizacije (Huntington, 1991), i u Srbiji su održani višestranački izbori za Narodnu skupštinu, **prvi posle Drugog svetskog rata, 9. i 23. decembra 1990.** godine. Na izbore je izašlo 5.030.440 birača, od 7.036.303 upisanih ili 71,5%. Od 44 liste, 14 stranaka je osvojilo poslaničke mandate. Socijalistička partija Srbije nadmoćno je pobedila osvojivši 194 mandata; Srpski pokret obnove osvojio je 19, Demokratski savez vojvođanskih Mađara 8, kandidati grupe građana 8, Demokratska stranka 7 mandata itd.

Drugi po redu parlamentarni (prevremeni) izbori za Narodnu skupštinu i predsednika Republike, održani su **20. decembra 1992.** godine. Na izbore je izašlo 70% birača. I na ovim izborima pobedio je SPS, ali znatno manje ubedljivo osvojivši 101 poslanički mandat. Najbrojnija stranka u parlamentu posle SPS postaje Srpska radikalna stranka, koja prvi put učestvuje na parlamentarnim izborima (73 mandata), dok je Demokratski pokret Srbije osvojio petinu poslaničkih mesta (50).

---

⁹ Za detaljnije analize parlamentarnih i predsedničkih izbora videti: Mihailović, 1991a; 1991b; 1994; Goati, 1994; 1995; 2001; 2002; 2006;

Slična struktura parlamenta ostaje i nakon **trećih** po redu parlamentarnih izbora. Rat u okruženju i činjenica da je krajem 1993. god. društveni proizvod Srbije i Crne Gore iznosio svega 39% od onog koji je ostvaren u 1989. god. uz kontinuirano drastično pogoršavanje ekonomskih uslova u zemlji (Branković, 1994), nisu u značajnijoj meri uticali na rezultate izbora. Na izborima održanim **19. decembra 1993.** godine najviše glasova ponovo osvaja SPS (123 mandata) potom slede DEPOS (45), Srpska radikalna stranka (39), Demokratska stranka (29 mandata). Raste broj apstinenata, budući da je na izborima glasalo 61,3% birača upisanih u biračke spiskove.

Četvrti izbori za narodne poslanike Narodne skupštine Republike Srbije, održani **21. septembra 1997.** godine, odigrali su se u izrazito neregularnim okolnostima, što je za posledicu imalo bojkot istih od strane brojnih opozicionih partija, uključujući DS i DSS. Na izborima je glasalo 57,4% birača. Na te izbore SPS ne izlazi samostalno već u koaliciji sa JUL-om i ND koja osvaja 110 mandata. SRS je osvojila 32,8% mandata (82 mesta), SPO - 45 mandata, itd. "Pseudodemokratiju" (Goati, 2002: 14-16) koja je do tog trenutka karakterisala poredak u Srbiji, nakon marta 1998. god. i formiranja koalicione vlade SPS, JUL-a i SRS (tzv. "crveno-crna" koalicija), smenio je "čisti autoritarni poredak" - praktično ukidanje slobode medija i slobode univerziteta, sistematska represija opozicije i nevladinih organizacija (Goati, 2002: 15).

Miloševićev režim, igrajući uglavnom na nacionalnu kartu i na zamahu raspaljenog nacionalizma, uspevao je da na svim izborima tokom devedesetih pobedi manje-više (ne)ujedinjenu opoziciju. Teška vremena devedesetih, međunarodna izolacija, bombardovanje zemlje 1999. godine itd. doveli su do naraslog nezadovoljstva građana Srbije koji su masovnim protestima primorali Miloševića da prizna poraz na predsedničkim izborima održanim 2000. godine. Posle događaja od 5. oktobra 2000, kada je zvanično potvrđena pobeda Vojislava Koštunice nad Slobodanom Miloševićem na izborima za predsednika Savezne Republike Jugoslavije, na **petim parlamentarnim izborima održanim 23. decembra 2000.** dolazi do smene režima koja se u većini postkomunističkih zemalja desila čitavu deceniju ranije. Izlaznost je bila 58,5%. U poređenju sa predsedničkim izborima iz iste godine, SPS i SRS zajedno gube milion i sto hiljada glasova i osvajaju 37 (SPS), odnosno 23 (SRS) mandata. Demokrat-

ska opozicija Srbije (DOS) koju je činilo 19 lista, sa 176 mandata osvaja apsolutnu većinu u skupštini i formira republičku Vladu koja je, kao i sam DOS, trajala od 25. januara do 17. avgusta 2001.

Sukob na relaciji DS - DSS, dve ključne partije tadašnjeg DOS-a za ishod je imao rascep u koaliciji i **prevremene, šeste od 1990. godine, parlamentarne izbore koji su održani 28. decembra 2003. godine**. Izbori su doveli do velikih promena u odnosima političkih snaga. Od 19 lista koje su učestvovala, samo sedam stranaka uspele je da pređe cenzus i uđe u parlament. Na izbore je izašlo 58,7% upisanih birača. Najveći uspeh ostvarile su, u tom trenutku dve opozicione partije: SRS, koji osvaja 82 i DSS koji osvaja 53 mandata. Ključna stranka vladajuće koalicije u prethodnom sazivu, DS, pada na treće mesto i osvaja 37 mandata. Cenzus su još prešli (tek osnovani) G17 plus (34 mandata), SPS (22) i koalicija SPO-NS (22). Manjinsku Vladu, uz podršku SPS-a, formirala je koalicija koju su činile DSS, G17 plus i SPO-NS, dok DS i SRS ostaju opozicione partije.

Naredni parlamentarni izbori biće održani 21. januara 2007. godine.

Prilog 2: Socijalna utemeljenost političkih partija u Srbiji

Klasičan model odgovora na pitanje zašto ljudi glasaju na određeni način, svoje eksplonatorno uporište nalazio je u socijalnim karakteristikama pojedinca (zanimanje, visina prihoda, članstvo u organizacijama), često u spoju sa nekom od demografskih karakteristika koja se proceni relevantnom (pol, starost, obrazovanje, religioznost, rasna i nacionalna pripadnost). Najpoznatiji oblik ovog modela je onaj koji ističe "**klasno glasanje**" - biranje stranke u zavisnosti od klasnog položaja pojedinca određenog preko jednog ili više indikatora (Sajc, 1996; Slavujević, 2002; Milošević-Đorđević, 2005). Unutar ovog modela razlikuje se nekoliko tipova glasanja, pa se govori o **porodičnom, generacijskom, grupnom glasanju** i sl. (Slavujević, 2005b: 101-110).

Teza da je "čovek politički ono što je socijalno", koja je delom potvrđena u sada već klasičnim sociološkim (Lipset, 1969) i psihološkim analizama (Eysenck, 1954) i danas je aktuelna u vidu analiza

socijalne utemeljenosti i socijalne strukture birača pojedinih partija, mada se smatra samo delom objašnjenja izbornog ponašanja (participacije i orijentacije) jer ima neke važne nedostatke - teškoće u objašnjenju tzv. "**unakrsnog glasanja**" i **promene izborne orijentacije**; **posredan model izborne orijentacije** i sl. (Sajc, 1996; Mihailović, 1991b; Mihailović, 1996).

U osnovi teze o socijalnom utemeljenju političkih stranaka jeste ideja da određene društvene grupe imaju specifične **interese i vrednosti** i da se za njihovu realizaciju zalaže određena stranka. Pripadnici određene društvene grupe u datoj stranci prepoznaju instrument za ostvarivanje interesa i vrednosti, a stranka u datoj grupi vidi birače koji će joj dati mogućnost učešća u promeni distribucije moći u društvu. Političke stranke predstavljaju kanale za izražavanje i realizaciju interesa i vrednosti različitih društvenih grupa pri čemu socijalna utemeljenost ukazuje na "*atraktivnost stranke za pripadnike pojedinih socijalnih grupa*" (Slavujević, 2002: 161).

Rezultati analiza socio-demografske strukture pristalica relevantnih partija u Srbiji ukazuju da postoji **nedovoljna interesna profilijacija stranačkih programa i velika socijalna heterogenost njihovih izbornih pristalica**. Rezultat toga je otežana percepcija stranaka kao zastupnika interesa pojedinih socijalnih grupa, iako se mnoge partije u svojim nazivima određuju kao stranke koje se zalažu za ostvarenje interesa pojedinih slojeva (atributi poput "radnička", "seljačka" i sl.). Glavni razlozi za to jesu **nerazvijeni procesi socijalnog strukturisanja u prethodnom sistemu** - socijalizmu; **nestabilna partijska scena Srbije** (nastajanje i nestajanje partija, prelivanje glasača), **socijalizacija u jednopartijskom sistemu** (kako u periodu pre pluralizma tako, uslovno i u prvim godinama višepartijskog sistema), **neravnopravnost uslova za predstavljanje stranaka** (zloupotrebe medija, v. Džuverović i sar, 1994), **priroda najznačajnijih partija kao liderskih i "catch all" partija** i sl. (Slavujević, 2002).

Ipak, može se reći da se **pojedine stranke sve više profilisu**, naročito nakon 2000. godine, i da su i sami birači donekle svesni uloge političkih partija u ostvarivanju interesa širih slojeva. Prema nalazima jednog istraživanja iz 2005. godine 30% birača izjavljuje da glasa za stranku koja glasaču garantuje neku dobit, 20% za partiju čiji program i politika odgovaraju njihovoj socijalnoj grupi (Stojiljković, 2006). Tendencija profilisanja posle 2003. godine naročito važi

sa SRS i DS koji uprkos omasovljenja pristalica ne poprimaju obeležja **partija konglomerata** (Slavujević, 2005a).

S obzirom na procene **relevantnosti partija**¹⁰ (Goati, 2002; Mihailović, 1994) i dostupne analize (Slavujević, 2002; 2005a) biće prikazani podaci koji se, pre svega, odnose na pet političkih partija u periodu od 1990. do 2003. godine - Demokratsku partiju Srbije, Demokratsku stranku, Socijalističku partiju Srbije, Srpsku radikalnu stranku i Srpski pokret obnove.

- **Demokratska stranka Srbije**; Do početka 2000. godine kada je imala znatno slabiju podršku u biračkom telu Srbije bila je stranka obrazovanije i mlađe biračke populacije, stručnjaka, službenika i tehničara. Od kraja 2000. DSS se, sa porastom podrške, suočava sa naglom deintelektualizacijom pri čemu se učešće pristalica bez i sa osnovnom školom utrostručilo (usled priliva nekadašnjih pristalica SPS-a i SRS-a). Već od početka 2001. godine DSS konstantno gubi pristalice, što je drastičnije uticalo na socijalnu strukturu i prevlast radno neaktivnih grupa - penzioneri i domaćice.

- **Demokratska stranka**; I pored trenda opadanja najobrazovanijih slojeva, DS je sve vreme stranka sa relativno velikim brojem više i visoko obrazovanih pristalica. Nakon 2000. u njoj natprosečno učestvuju birači iz urbanih sredina, mlađi, srednje i visoko obrazovani i materijalno bolje stojeći birači, stručnjaci, učenici i studenti - najobrazovanije i najdinamičnije socijalne grupe, srednjih i viših slojeva. Tokom 2003. godine pojava stranke **G17 plus** ozbiljnije je uticala na strukturu birača DS-a, da bi se ubrzo nakon toga struktura stabilizovala i praktično ostala nepromenjena.

- **Socijalistička partija Srbije**; Počev od prvih parlamentarnih izbora 1990. god. stranka se suočava sa konstantnim osipanjem pristalica i brzo se od izrazite radničke stranke (1990-1992) transformiše u ruralnu partiju, partiju poljoprivrednika, neaktivnog dela biračkog tela, i naročito najstarijih, najmanje obrazovanih i siromašnih birača.

---

¹⁰ Još sredinom devedesetih Mihailović (1994) zaključuje da na političkoj sceni Srbije postoji pet relevantnih partija: SPS, SPO, SRS, DS, DSS. Iako se od tada politički život Srbije u znatnoj meri promenio, do sličnog zaključka dolazi i Goati (2002) izdvajajući pet navedenih partija uz Stranku srpskog jedinstva koristeći kriterijum prelaska cenzusa na bar jednim parlamentarnim izborima u periodu 1990-2002. godine.

- **Srpska radikalna stranka**; Slično kao i SPS, krajem devedesetih kada je naročito brojna, SRS je stranka pre svega urbanih i muških birača, uglavnom nižeg i srednjeg obrazovanja. Nakon izbora 2000. naglo gubi podršku i naglašenije je utemeljena u muški, manje obrazovan, radnički, penzionerski i nezaposlen deo biračke populacije. SRS je stranka sa najvećim učešćem najsiromašnijih birača u strukturi pristalica. Omasovljenje stranke krajem i nakon 2003. god. nije promenilo strukturu pristalica. Krajem 2004. god. najmanje i srednje obrazovani birači (unutar ovih najbrojniji su radnici) čine oko 95% pristalica stranke.

- **Srpski pokret obnove**; SPO je dugo vremena bila stranka mlađe biračke populacije, radnika, službenika i tehničara, naročito tokom devedesetih kada je imao status najjače opozicione stranke. Nakon 2000. povećava se učešće učenika i studenata, penzionera i domaćica, kao i najstarijih pristalica.

Birači partija koje su nastale odvajanjem od već postojećih (Nova Srbija od SPO-a, LDP od DS-a), sa trenutno manjom zastupljenošću u ukupnom biračkom telu, odražavaju strukturu birača matične stranke (mada su podaci samo indikativni zbog malog broja registrovanih birača u uzorcima).

Sa stanovišta ovog rada najznačajniji je podatak da se procesi profilisanja započeti tokom devedesetih nastavljaju bar kada su u pitanju dve trenutno najjače političke stranke u Srbiji - DS i SRS i da oni na višem nivou govore o postojanju dve velike grupe. Na jednoj strani su manje obrazovani i neaktivni birači, nižih i srednjih slojeva (u koju je pre svega utemeljen SRS, a potom i SPS), dok se sa druge strane nalazi DS kao stranka obrazovanih, radno aktivnih, najdinamičnijih birača, stranka srednje-viših i viših slojeva kojoj se mogu pridružiti G17 i LDP. Iako socio-demografske varijable indirektno utiču na partijsku orijentaciju, prevashodno određujući strukturu motiva i potreba, "rascepi" analognog tipa identifikovani su u vezi sa drugim politički relevantnim sadržajima (Komšić i sar., 2003), što ukazuje na validnost ove podele.

Prilog br. 3: Spisak korišćenih skraćenica

- BiH** - Bosna i Hercegovina
- CPIJM** - Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje
- DEPOS** - Demokratski pokret Srbije
- DOS** - Demokratska opozicija Srbije
- DPS** - Demokratska partija socijalista (C. Gore)
- DS** - Demokratska stranka
- DSS** - Demokratska stranka Srbije
- DZVM** - Demokratska zajednica vojvođanskih Mađara
- EU** - Evropska Unija
- GSS** - Građanski savez Srbije
- IDN** - Institut društvenih nauka
- JUL** - Jugoslovenska levica
- LDP** - Liberalno demokratska partija
- ND** - Nova demokratija
- NS** - Narodna stranka (C. Gore)
- NS** - Nova Srbija
- PM** - Postmaterijalizam
- PSS** - Pokret snaga Srbije
- SDA** - Stranka demokratske akcije
- SDP** - Srpska demokratska partija (C. Gore)
- SFRJ** - Socijalistička federativna republika Jugoslavija
- SK-PJ** - Savez komunista - Pokret za Jugoslaviju
- SNO** - Srpska narodna obnova
- SNP** - Srpska narodna stranka (C. Gore)
- SNS** - Srpska narodna stranka (C. Gore)
- SPO** - Srpski pokret obnove
- SPS** - Socijalistička partija Srbije
- SRJ** - Savezna republika Jugoslavija
- SRS** - Srpska radikalna stranka
- SSJ** - Stranka srpskog jedinstva
- SSS** - Srpska seljačka stranka
- SSV** - Svetska studija vrednosti
- UN** - Ujedinjene Nacije
- WVS** - World Values Survey

